

НАРОДОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Ф.Д. ЗАСТАВНИЙ

**СХІДНА
УКРАЇНСЬКА
ДІАСПОРА**

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО «СВІТ»
1992

ББК 63.3(4Ук)
3-36

Рецензент:

зав. відділом, д-р іст. наук Ю. Ю. Сливка
(Інститут суспільних наук АН України)

Редактор М. П. Парцей

Заставний Ф. Д.

3-36 Східна українська діаспора. — Львів:
Світ, 1992. — 176 с.
ISBN 5-7773-0186-X

У книзі висвітлюється історія еміграції з України і поселення українців у різних регіонах царської Росії та колишнього Радянського Союзу. На основі дореволюційних, міжвоєнних і повоєнних переписів населення, матеріалів про масові депортації українців за роки радянської влади, подаються докладні відомості про розміщення українців в усіх республіках, краях і областях колишньої Російської імперії, особлива увага приділяється формуванню української діаспори на історичних етнічних українських землях в Росії — Кубані, Слобожанщині тощо.

Вміщені карти розселення українців в усіх республіках колишнього Радянського Союзу.

Для наукових працівників, викладачів, студентів, широкого кола читачів.

3 0703000000-052 БЗ 13-6-92
225-92

ББК 63.3(4Ук)

ISBN 5-7773-0186-X

© Заставний Ф. Д., 1992

ВСТУП

Близько 11 млн українців оселені поза межами своєї історичної батьківщини — у так званих східній і західній діаспорах*. Найчисельнішою з них є східна. В усіх республіках колишнього СРСР нараховується 44,2 млн українців, з них 6,8 млн — поза Україною.

Ще донедавна самі слова «українська діаспора» були опальними. То ж не дивно, що в Росії та в інших республіках колишньої імперії українці поступово втрачали і втрачають рідну мову, все рідше звучить на землях, колись суцільно заселених українцями, народна українська пісня. Словом, на відміну від західної діаспори у східній українці досить швидко асимілювалися, спочатку ставали так званим русскоязычним населенням, а згодом переписувалися на росіян.

Умови життя і національно-культурного розвитку української діаспори в країнах Центральної і Західної Європи, Північної і Південної Америки, Австралії** незрівнянно кращі, ніж української діаспори в республіках колишнього СРСР. Останній випала дуже тяжка доля: проводився грубий авторитарний українофоб-

* Про походження слова «діаспора» і особливості його вживання див.: Заставний Ф. Д. Українська діаспора. Розселення українців у зарубіжних країнах. Львів, 1991. С. 9—11.

** Про українську зарубіжну діаспору див.: Зарубіжні українці: Довідник, К., 1991. Заставний Ф. Д. Українська діаспора: Назв. праця. Заставний Ф. Д. Географія України. Львів, 1990. С. 58, 350—352; Українські поселення: Довідник. Нью-Йорк, 1980. Енциклопедія Українознавства: У 10 т. Париж; Нью-Йорк, 1955—1984 та ін.

ний тиск керівних управлінських структур, панувала політика повсюдної деукраїнізації, що постійно велася на державному рівні, неухильна русифікація. Як результат, чисельність українців зростала дуже повільно, тоді як чисельність росіян, на яких насильно переписували частину українців і представників інших народів колишнього СРСР, збільшувалася високими темпами (в 3,5 раза вищими, ніж українців). Так, кількість усіх українців за 1926—1989 рр. зросла з 40 до 50 млн чол., або на 25%, тоді як усіх росіян за відповідний час з 80 млн (в СРСР — 77,8 млн) стало 150 млн (145,2 млн) чол.*, або більше на 88%. Іншими словами, якщо в 1926 р. росіяни вдвоє переважали українців, то вже в 1989 р. — втросе. (До речі, за переписом 1897 р. українців нараховувалося близько 30 млн, а росіян — до 50 млн чол.)**.

Зрозуміло, що із загальновідомих причин матеріали про українську діаспору в радянському зарубіжжі раніше практично не друкувалися. Радянський Союз свято оберігав таємниці про справжнє життя своїх людей, про сотні таборів, переповнених безправними в'язнями, про жахливі голодомори, про виселення на чужину цілих народів. І серед в'язнів та тих, хто пе-

* Малая Советская Энциклопедия. М., 1930. Т. 7. С. 507; Там же. 1931. Т. 9. С. 139; Национальный состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1989 года. М., 1991. С. 5. Враховано також чисельність українців і росіян у західній діаспорі в 1926 і 1989 рр.

** За секретними даними Міністерства внутрішніх справ колишнього СРСР, — відзначає П. Мовчан, — тих, хто в різному роду документах у графі «національність» пише «українець» — 86 мільйонів. Після голодоморів, розстрілів, депортацій, розкуркулювань число це було, зрозуміла річ, понижене. Але якщо нас у межах адміністративної України було в 1923 році без Буковини та Західних областей — 37 мільйонів, росіян же — в Росії — 51,5 мільйона. Якщо українців у 1940 році з Буковиною та Галичиною було вже 44,3 мільйона, а наприкінці ХХ століття нас залишилося всього — 37,5 мільйона, а росіян збільшилося до 145,1 мільйона, то виникає питання про природність таких своєрідних демографічних процесів (Літ. Україна. 1922. 30 січ.).

ребував на засланні, українська громада була чи не найчисельнішою — близько 40%. Лише останнім часом почали з'являтися перші статті про східну українську діаспору, про її життя, національно-культурні та мовні проблеми, зв'язки з батьківщиною. Але це лише окремі публікації, а праці про українських політичних засланців у Сибіру, на Далекому Сході, в Комі АРСР, Мордовії, інших регіонах колишнього СРСР практично відсутні.

Дещо краще представлена література про українську еміграцію в дореволюційний час: історія перших поселенців поза батьківщиною, освоєння Слобідської України і Північного Кавказу, зокрема Кубані, Зеленого Клину на Далекому Сході і Сірого Клину та інших малозаселених тоді регіонів. Є чимала кількість публікацій з життя, культури і побуту українців у радянському зарубіжжі в 20-ті і 30-ті роки, про їх національно-культурне відродження*.

Відсутність достатніх матеріалів зі східної української діаспори не дозволила включити в Енциклопедію Української Діаспори (ЕУД), яка тепер готується до друку за кордоном, окремого (сьомого) тому про розселення українців у колишньому СРСР (Австралії, наприклад, де живе лише близько 50 тис. українців, присвячено окремий великий том).

У даній праці висвітлюється історія еміграції з України і поселення українців у різних районах царської Росії та республік колишнього Союзу РСР. Подаються досить детальні відомості про розміщення українців в усіх областях, краях, автономних республіках і автономних округах за матеріалами дореволюційних, міжвоєнних і повоєнних переписів населення. Особлива увага приділяється питанням формування «української діаспори» на етнічних українських землях теперішньої Росії — Кубань, Слобожанщина.

* Цікава праця про східну українську діаспору «Українці в імперії» надрукована В. Сергійчуком в «Самостійній Україні» (січень 1992).

Відомо, що народ України формують представники багатьох національностей. Частина з них переїхала в інші райони колишнього СРСР. Причому мотиви міграції були різними — насильне виселення цілого кримсько-татарського народу, німецького населення, частини поляків, болгарів, греків, міжреспубліканський розподіл молодих спеціалістів, виїзди на заробітки, в зв'язку з переведенням сім'ї тощо.

Праця не претендує на повне розкриття теми. Проблема східної діаспори українців та інших народів республіки заслуговує дальшого всебічного вивчення, залучення нових, невідомих раніше матеріалів, насамперед зі спецхранів, особливо щодо найменш вивченої і найбільш масової політичної міграції 30-х—80-х років.

Сучасна характеристика української діаспори здебільшого подається за матеріалами перепису населення 1989 р. Станом на цей рік наводяться назви республік, областей та інших адміністративно-територіальних одиниць і населених пунктів.

Назви на картосхемах, запозичених з видань попередніх років, залишено без змін.

Автор широ вдячний І. М. Гуньовському за допомогу в опрацюванні матеріалів з питань сучасного зародження українського національно-культурного життя в районах проживання українців у східній діаспорі.

ЕМІГРАЦІЯ З УКРАЇНИ

Еміграція, тобто розсіювання населення України за її рубежами, почалася давно. Ще за княжих часів міжусобні війни призводили до переміщення людей, до зміни місць постійного і тимчасового їх проживання. Перемішування племен і народів також сприяло формуванню діаспори, що в більших чи менших масштабах відбувалося постійно.

Збереглися відомості про те, що Дмитро Вишневецький у 1557 р. перейшов з частиною війська у кількості козаків до Москви. Взагалі ж рейди українських козаків у Московію (до Тихвіна, Холмогор) були постійними, що призводило до погіршення міждержавних відносин. Найбільш відомим був похід 20-тисячного загону П. Сагайдачного у 1619 р. на Москву. Певна частина запорожців тоді залишилася в Московії (в Калузі — 349 чол., Нижньому — 100, Вологді — 44, Арзамасі — 21, Ярославлі — 44, Переяславі-Рязанському — 30 чол. і т.д.*). А вже коли згодом у Росію переїхали 700 українських козаків на чолі з полковником Коншею, царський уряд не захотів поселяти їх разом, а розпорошив по 18 різних містах північної і центральної Московії.

Уже в 1640 р. на північній Слобожанщині проживало близько 20 тис. переселенців з України. У 1641 р. на південних кордонах зосереджувалось понад 1100 українських козаків. Багато з них після несприятливої Зборівської угоди 1649 р. переїхало в Московію, але во-

* Сергійчук В. Українці в імперії // Самостійна Україна. 1992. № 4.

пи також були розосереджені по значній території. Після невдалої для українських козаків Берестецької битви частина козаків теж переїхала в Московію; царський уряд дав наказ розселити втікачів з України в Симбірську та інших поволзьких районах; залишати втікачів у прикордонних районах було заборонено. З часів гетьманства Ю. Хмельницького багато українців опиняється в Московщині не з власної волі, здебільшого в кайданах. Так прибули туди Петро Дорошенко (гетьман Правобережної України), Дем'ян Многогрішний (гетьман Лівобережної України), Іван Самійлович (Лівобережжя) та ін*. Одними з перших московських в'язнів були гетьман Іван Виговський (він категорично відмовився підписати несприятливі для України додаткові статті Олексія Михайловича), зять Б. Хмельницького Іван Нечай та ін. З початком Північної війни надійшов наказ Петра I зібрати в Пскові 18 тис. українських козаків*.

Серйозний вплив на виникнення масових — постійних і сезонних — міграцій українського населення мала Полтавська битва, після перемоги в якій Петро I започаткував масові жорстокі репресивні акції проти своїх політичних противників. Була знищена столиця І. Мазепи Батурин (тепер селище в південно-східній частині Чернігівщини) з усім його населенням. У той час відбувалася велика еміграція козаків, відома з історії як мазепинська еміграція. В її рядах був і гетьман в еміграції (в Бендерах) Пилип Орлик — автор відомої демократичної Бендерської конституції 1710 р., однієї з перших у світі. З діяльністю П. Орлика пов'язане підписання військового союзу України з Кримом (1710 р.), похід українських козаків на Правобережжя (1711 р.), створення протицарської коаліції та реалізація інших українських політичних і дипломатичних актів.

Після Полтавської битви почалася інтенсив-

на пасильницька еміграція великої кількості населення східної України (переважно сезонна) на важкі роботи в північні райони для спорудження Санкт-Петербурга і впорядкування прилеглих до нього районів, будівництва господарських об'єктів в інших регіонах Російської імперії. З того часу Гетьманщина стала одним з головних районів примусового постачання робочої сили для будівництва нової столиці, Ладозького обвідного каналу, практично цілком збудованого 20-тисячним загоном українських козаків під керівництвом чернігівського полковника Павла Полуботка (роботи почалися 1718 р. і тривали п'ять років). Ще в 1716 р. 10 тис. козаків (під проводом генерального хорунжого І. Сулими) було направлено споруджувати Волго-Донський канал (його так і не завершили). У 1718 р. туди послали новий загін козаків, а частину їх вислали будувати укріплення на р. Терек (Північний Кавказ). Тисячі чоловіків, направлених у північні райони, повернулися додому каліками, обмороженими (на Ладозькому каналі загинуло близько 4 тис. чол.).

У 1731 р. для копання окопів біля Азовського моря з України було направлено 20 тис. козаків і 10 тис. селян, у 1732 р. — понад 30 тис. чол. і т.д. Близько половини з них загинуло від непосильних робіт і хвороб.

Українських козаків часто використовували і для ведення військових дій. В 1721 р. Петро I почав війну з Персією. На фронт під Дербент було відправлено (під керівництвом міргородського полковника Данила Апостола) загін у 10 тис. козаків, у 1722 р. (під керівництвом лубенського полковника Андрія Марковича) під Сулак було вислано 10 тис. козаків, у 1724 р. — ще 10 тис. Згідно з донеєнням у Петербург у 1725 р. під Дербентом нараховувалося 6800 козаків, з них від хвороб та у боях загинуло 5200, а близько однієї тисячі повернулося додому інвалідами.

Відносно високий науково-культурний рівень на Україні привів до того, що упродовж XVII ст.

* Сергійчук В. Назв. праця.

українці займали керівні посади в Святійшому синоді, Слов'яно-греко-латинській академії. У 1746 р., наприклад, з восьми членів Синоду вісім були українцями; певний час єпископські кафедри займали тільки українці. Із 127 архієреїв, які упродовж 1709—1762 рр. очолювали російські кафедри, було 70 українців. Та державна політика Росії була спрямована на цілковите витіснення українців зі всіх сфер життя. Відомі вказівки Катерини II щодо українців: «Треба документ цей (про заборону церковних книг українською мовою) знищити. Думка, що вони, тобто українці, є нація, абсолютно відмінна від нашої, — аморальна. Боріться з їхніми фальшивими і непристойними ідеями. Малоросія, Лівонія, Фінляндія — суть провінції, які управляються своїми власними законами, що були їм забезпечені, було б дуже нетактовно скасувати їх всі одразу, було б більше помилкою, як б сказала справжньою глупотою, назвати їх чужинцями і поводитися з ними, як з такими... треба примусити їх делікатним способом зрусифікуватися»*.

У результаті запровадження колоніального правління, масового викачування робочої сили і т.д. Україна, особливо східні її території (Гетьманщина, Слобожанщина), були доведені після виступу І. Мазепи до крайнього зубожіння. В названих районах залишилася на утриманні місцевого населення ціла російська армія. Під час нової війни з Туреччиною (1735 р.) головнокомандуючий Мініх «...скаржився цариці Анні Іванівні, що російські генерали, які командували військом на Україні, дбали тільки про свої маєтки й про доходи з цих маєтків. Тим часом край занепадав і убожив. Козаки від тяжкої служби розбігалися, тисячами втікали до Польщі, Криму, Туреччини й там ставали на службу проти Росії. В давні часи гетьманські козаки могли виставити в поле до ста тисяч

* Сергійчук В. Назв. праця.

людей, а в 1735 р. їх ледве можна було зібрати й двадцять тисяч»*.

Про тяжкі умови життя українців Гетьманщини свідчать і такі матеріали. Під час російсько-турецької війни до строевої та обозної служби було залучено 157,3 тис. козаків і 205,0 тис. селян при всьому населенні близько 1 млн чол. З них загинуло 34,2 тис.**.

Масштабними були переселення запорожців у пониззя Дунаю, в Банат (Австрійська імперія, тепер західна частина Румунії), Приазов'я і на Кубань, переселення жителів Лівобережжя і Правобережжя з метою освоєння Слобожанщини.

З XVI ст. почалося масове переселення в Поволжя, на Урал, з другої половини XIX ст. — у Сибір, Казахстан, Киргизію, на Далекий Схід. Україна стала регіоном Російської імперії, звідки йшли найбільші переселенські потоки на схід. Цьому сприяв цілий ряд обставин. Після скасування кріпосного права в Східній Україні (1861 р.) селяни одержали дуже мало (лише 26,7%) землі. В більшості районів селянські наділи значно скоротилися (на Лівобережжі та Півдні, наприклад, на 29—30%). Селяни сплачували за ці наділи великі податки. Часті неврожаї викликали голод (1891 р., 1892 р., 1897 р., 1900 р., 1906 р., 1907 р., 1915 р.), від якого особливо страждали незаможні селяни в районах з відносним перенаселенням — Чернігівщини, Полтавщини, Правобережжя.

Майнове розшарування селянства зросло після проведення столипінської реформи. Селяни Полтавщини, Чернігівщини, Київщини та інших регіонів масово йшли на сезонні сільськогосподарські роботи в зернові райони Півдня та на бурякові плантації Лісостепу (близько 1,5 млн чол. у рік), переселялися в східні райони. Царський уряд усіляко заохочував пересе-

* Дорошенко Д. Нарис історії України. Львів, 1991. С. 396.

** Там же. С. 422.

лення: виділяв переселенцям по 200 крб. на сім'ю, на тривалий час звільняв молодих селян призовного віку від служби в армії, забезпечував безкоштовне перевезення емігрантів у місця поселення, безплатними земельними наділами. При цьому, створюючи належні передумови для переселення на схід, уряд стримував еміграцію українських селян у зарубіжні країни Північної та Південної Америки, Західної Європи, Австралії.

До першої половини XIX ст. переселення з України переважно йшло в райони причорноморських і приазовських степів, на Північний Кавказ, в Центральньо-Чорноземний район, Поволжя. Наприкінці XIX ст. у зв'язку з освоєнням родючих земель на сході напрямки еміграції змінилися. З Полтавщини, яка брала активну участь у переселенні селян, до 1876 р. 89% їх загальної кількості направлялося на Північний Кавказ. Та в 1894—1900 рр. тут осіло лише 13% усіх переселенців, решта поїхала за Урал.

Про чисельність і частку переселенців з України в загальноросійській міграції у дореволюційний час свідчать такі дані:*

Всього ж за 1891—1914 рр. зі Східної України переселилося 1982 тис. чол., що становило 45% усіх переселенців; у царській Росії (з них 480 тис. повернулося на Україну).

Роки	Кількість емігрантів з дев'яти губерній Східної України, тис. чол.	Частка емігрантів із Східної України в загальноросійській міграції, %
1891—1900	306	36
1901—1910	1196	49
1911—1914	420	60

* Географія українських і суміжних земель. Т. 1. Загальна географія. Львів, 1938. С. 291.

Особливо інтенсивними стали міграційні потоки після століпінської реформи 1905 р. Якщо за 1894—1903 рр. з України переважно переселялося по 42 тис. чол. у рік, то за 1906—1910 рр. — 202 тис. чол. Це становило близько 70% усього природного приросту населення в новоосвоюваних регіонах.

Основними районами виходу емігрантів зі Східної України було насамперед Лівобережжя, зокрема Полтавщина, Чернігівщина і Київщина*. На їх частку припадало 52% усіх емігрантів зі Східної України, які поселилися в Азії. Лише з Полтавщини за 1885—1914 рр. виїхало 421,9 тис. чол. Слабшими були міграційні потоки з інших шести (південних і західних) губерній України (частка переселенців з Поділля та Волині, наприклад, становила лише 9%).

Еміграційні потоки на схід формувалися в основному за рахунок сільських жителів. Це пояснюється як незначною часткою міського населення, так і небажанням українських селян змінювати вид трудової діяльності чи спосіб життя. В результаті до українських міст, що досить інтенсивно розвивалися в дореволюційні роки, масово поселялися жителі Росії.

У 20-х роках добровільне переселення на схід здійснювалося Всесоюзним переселенським комітетом при ЦВК Союзу РСР, з 1930 р. — Наркомземом СРСР.

З 1928 р. замість добровільного індивідуального почалося колективне «організоване» переселення з широким залученням демобілізованих червоноармійців. За 1924—1928 рр. з України виїхало 142 тис. чол., які поселилися поза її межами, переважно в східних районах колишнього СРСР. Це становило 24% усіх емігрантів Радянського Союзу.

* Регіонами виходу українських переселенців у східній діаспорі були Полтавська (395,0 тис. чол.), Чернігівська (282,9 тис.), Катеринославська (186,3 тис.), Київська (175,6 тис.), Херсонська (135,7 тис.), Таврійська (111,1 тис.), Волинська (54,5 тис.) губернії.

У радянський період, особливо на початку 30-х років, переселення з України здійснювалося на принципово нових засадах. Серед переселенців переважали політичні противники радянської влади або люди, яких ця влада вважала противниками. Північні і східні райони — Європейська Північ, Західний і Східний Сибір, Далекий Схід, Казахстан, Середня Азія — перетворилися в місця спецпоселення і спецпереселення, де масово використовувалася практично безплатна каторжанська праця. Загальнознаними стали такі табори-катівні тоталітарного режиму, через які пройшли 10—12 млн в'язнів (у тому числі не менше 50% з України), як горезвісні Соловки, система таборів на будівництві Біломоро-Балтійського каналу, в районах Печори, «Свирбуду», колишнього Ленінграда, Медвежої Гори, на Поп-острові і т.д. Тут провели свої останні дні в 30-х роках сотні тисяч невинних людей.

У 30-х роках різко посилювалися репресії в СРСР, у тому числі на Україні. В результаті колективізації було вивезено в східні райони Радянського Союзу 1317 тис. заможніших селян (так званих куркулів), серед яких було кілька сотень тисяч висланих з України. Частині українських селян удалося втекти в Росію від штучно організованого більшовиками голоду 1933 р., прорвавшись через спеціально зосереджені на кордонах застави.

3 липня 1937 р. з Києва та деяких інших міст почалося масове виселення «членів сімей троцькістів і диверсантів, що активно сприяли антирадянській діяльності». Ще раніше (початок і середина 20-х років) переповнені ешелони українських повстанців з Черкащини, Київщини, Чернігівщини, Полтавщини, Вінничини та інших регіонів, воїнів УНР, колишніх махновців тощо йшли на схід, у Сибір. У роки війни та у повоєнний час табори поповнилися військово-полоненими, жителями окупованих територій.

На початку 1942 р. у східних районах СРСР проживало 959,5 тис. чол., переселених із захід-

них регіонів, переважно українців. Смертність серед них була дуже високою (16%). Дещо пізніше кількість переселених із Західної України і Білорусії зросла до 1173 тис. чол. Збереглися відомості, що третина з них була зайнята в сільському господарстві, а влаштуванням переселених займалося 1136 селищних і 228 районних комендатур*. Виселення з України тривало весь 1941 р. У травні-червні 1941 р. із західної частини колишнього СРСР вивезли на Алтай, в Казахстан, Комі АРСР та в Омську область 86 тис. чол. Згідно з вказівкою Л. Берії від 21 травня 1941 р. на 20 років було вислано із Західної України і Західної Білорусії 95 тис. чол. З них 3,6 тис. було поселено в Комі АРСР, 7 тис. — у Красноярському краї, 9,8 тис. — на Алтаї, 10 тис. — в Новосибірській, 6 тис. — в Омській, 4 тис. — Кіровській областях, 11 тис. — в Казахстані**. Відбувалося масове виселення з України німців, поляків та представників інших національностей.

Різко зросла чисельність української діаспори в роки другої світової війни. В результаті евакуації в східні райони СРСР було перебазовано з республіки разом з робітниками та інженерно-технічним персоналом 500 великих промислових підприємств, сотні колгоспів і радгоспів, машино-тракторних станцій. Чисельність населення Поволжя, Уралу, Сибіру, Казахстану і Середньої Азії зросла за рахунок евакуйованих з України на 3,5 млн чол.

У 40-х роках на Україні, особливо в її західних областях, широко розгорнулася боротьба проти фашистського і сталінського тоталітарних режимів. Повсюдно, в селах і містах, у ній брали участь сотні тисяч чоловіків. Це була відповідь народу на тотальні репресії і фактичне винищення працівниками органів НКВС місцевого населення.

* Бугай Ф. М. Депортація населення з України (30—50-ті роки) // Укр. іст. журнал. 1990. № 10. С. 34—35.

** Там же.

Не принесла бажаної свободи і німецька окупація. В різних районах виникали загони самооборони. У жовтні 1942 р. на північному заході Житомирщини організаційно оформилася Українська Повстанська Армія (УПА), яка вела боротьбу спочатку проти німецьких, а згодом радянських окупантів. Тотальний комуністичний режим фактично оголосив безжалювну війну абсолютній більшості народу західноукраїнських земель. Десятки тисяч людей було фізично знищено; сотні тисяч насильно вивезено в несприятливі для життя і праці північні та східні райони.

Уже на початку квітня 1944 р. почалося масове виселення людей із західних областей республіки: у той час було депортовано близько 2 тис. сімей членів ОУН і УПА до Красноярського краю. До кінця 1945 р. на так званому спецпоселенні в північних і східних районах СРСР вже перебувало 6127 сімей, або 16,2 тис. чол. До середини 1947 р. із Західної України було депортовано до Кемеровської обл. 30,2 тис. чол., Челябінської — 7,2 тис., Карагандинської — 8,1 тис., Омської — 15,2 тис., Красноярського краю — 1,7 тис. Загальна кількість всіх переселенців із західних областей становила до середини 1947 р. 74,8 тис. чол.*

6 квітня 1950 р. Рада Міністрів СРСР прийняла постанову про скасування термінів поселення депортованих, членів сімей «українських націоналістів, бандитів і бандпосібників». Вони поселялися навечно, виселялися з прикордонних районів Далекого Сходу. Спецпоселенці та інші категорії репресованих із західних областей України продовжували перебувати і в середині 50-х років на спецпоселенні в північних і східних районах колишнього СРСР нараховувалося 135 762 чол. «членів сімей оунівців і бандпосібників» (у Кемеровській обл. — 22,6 тис. чол., у Хабаровському краї — 19,7 тис., Іркутській обл. — 15,3 тис., Красноярському

* Бугай Ф. Назв. праця. № 11. С. 22—23.

краї — 13,6 тис., Омській обл. — 10,1 тис., Томській обл. — 8,9 тис., Молотовській — 8,8 тис., Казахській — 6,7 тис., Челябінській обл. — 5,2 тис., Амурській обл. — 4,4 тис., Тюменській обл. — 5,2 тис., Читинській обл. — 3,7 тис., Архангельській обл. — 3,3 тис., Комі АРСР — 2,8 тис., Якутській АРСР — 2,6 тис., Бурят-Монгольській АРСР — 1,7 тис., Киргизькій РСР — 1,5 тис., Удмурдській АРСР — 0,8 тис., Приморському краї — 0,7 тис., в інших районах — 65 534 чол.»*

Така географія лише частини української діаспори в республіках колишнього СРСР у середині 50-х років. Йдеться про спецпоселенців. Сюди не увійшли сотні тисяч чоловік, які відбували покарання в заслання, ті, що загинули на спецпоселеннях. Наприкінці 40— на початку 50-х років у східні області СРСР було також вивезено із Західної України багато селян у зв'язку з колективізацією.

Територія колишнього Радянського Союзу вкрилася густою мережою так званих ГУЛАГів (рис. 1).

1956 р. була прийнята постанова Ради Міністрів СРСР про скасування обмежень по спецпоселенню з членів сімей українських і білоруських націоналістів, звільнених від заслання на поселення. У результаті кількість поселенців у східних районах колишнього СРСР із західноукраїнських земель до кінця 1956 р. зменшилася до 90,6 тис. чол. Поступово скорочувалося також і число спецпереселенців — на березень 1956 р. в Україну повернулися «20043 учасники оунівського руху і 22497 бандпосібників, 1666 чол. — засуджених за зв'язок з небезпечними елементами, 5713 чол. — з тих, що служили в німецьких формуваннях, 6416 чол. — засуджених за інші антирадянські виступи, 9111 чол. — сімей учасників і пособників оунівців, виселених за рішенням Особливих нарад МВС та МДБ СРСР, 88 чол. — членів сі-

** Бугай Ф. Назв. праця.

меї німців-репатріантів, яких виселяли за рішенням НКВС СРСР. Усього повернулося 65 /34 чол.»*

Усього, за оцінками, в повоєнні роки лише зі семи західних областей України було депортовано в східні райони Радянського Союзу понад 1,1 млн чол. — кожен 7—10 житель. Це була масова і дуже жорстока війна, розв'язана урядовими колами проти західноукраїнського народу, на його ж землі.

Географія ГУЛАГів — це географія всіх найбільших ударних новобудов радянських п'ятирічок на сході колишнього СРСР, це місця масової смерті і поховання людей, це терени постійної боротьби з тоталітаризмом.

Безплатна праця багатьох мільйонів в'язнів, безправних спецпоселенців та інших категорій каторжан, вивезених і поселених у східній діаспорі, один з важливих чинників «ефективного» функціонування упродовж тривалого часу до краю милітаризованої економіки, головне джерело безкоштовної допомоги дружнім компартіям і режимам, а також фінансування постійних військових авантур у світі.

РОЗМІЩЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ

За чисельністю національних діаспор колишній СРСР займав одне з перших місць у світі. Всього, за даними Держкомстату СРСР, у 1989 р. проживало поза межами своїх державно-національних утворень 54,3 млн чол. (М. С. Горбачов часто наводив цифру 75 млн чол.). Крім цього, понад 6 млн чол. взагалі не мали в СРСР своїх державно-національних утворень. Іншими словами, кожен п'ятий житель колишнього Радянського Союзу жив поза межами своїх державно-національних формувань і поповнював

* Бугай Ф. Назв. праця.

категорію населення, яку прийнято називати «національні меншості», «національні меншини».

Останнім часом робляться спроби використати спільне проживання на одній території багатьох народів як головний фактор доцільності збереження імперських структур. Основні мотиви, які висувуються при цьому названими структурами, зводяться до того, що нібито тільки при збереженні Союзу можна повсюдно забезпечити «вічний» національно-етнічний мир і спокій. Та досвід показує, що такого миру (саме при функціонуванні союзних структур) не було забезпечено. Тут виникає принципове, питання іншого плану: чому Центр упродовж багатьох десятиліть неухильно проводив у життя політику перемішування народів. Невже тільки для того, щоб використати цю обставину як аргумент для збереження Союзу чи іншої єдиної унітарної держави?

Досвід міжетнічних відносин у цілому ряді країн і регіонів світу переконливо доводить, що багатонаціональність не завжди є фактором виникнення конфліктів на етнічному ґрунті. Наприклад, у США, незважаючи на спільне співжиття багатьох національностей, народів і народностей, упродовж останнього століття практично не було значних конфліктів на етнічно-національній основі (хоч були, як відомо, расові конфлікти). Таким чином, не сам факт співжиття багатьох національностей, а імперська політика, спрямована на розпалювання міжетнічної ворожнечі, призводить до міжнаціональних сутичок. Сутність причин виникнення конфліктів зводиться насамперед до створення умов для економічного і національно-культурного розвитку не всіх, а лише окремих національностей, штучного провокування ворожнечі на міжнаціональній, міжрелігійній основі, особливо в конфліктонебезпечних регіонах.

Найчисельнішою національною меншістю в республіках СРСР була і є найбільша національність — російська. За даними перепису 1989 р., росіяни становили 145,2 млн чол. (50,8% усього

населення тодішнього Радянського Союзу). З них у РРФСР проживало 119,9 млн чол. Таким чином, поза межами Росії в СРСР знаходилося 25,3 млн росіян (17,4% усіх росіян СРСР). З цієї кількості 11,4 млн чол. (45,1% усіх росіян, розселених у союзній діаспорі) жило на Україні. Словом, частка росіян на Україні дуже велика (21,4% усіх її жителів).

За чисельністю національної діаспори в Радянському Союзі друге місце після росіян займають українці. В 1989 р. їх налічувалося в СРСР 44,2 млн чол.; з них поза межами державних кордонів України жило 6767 тис. чол. (15,3% усіх українців Радянського Союзу).

Наведені дані про чисельність українців у діаспорі СРСР не слід вважати остаточними. За оцінками, вони є значно більшими: кількість українців у Радянському Союзі сягає 11 млн чол. При врахуванні цього кількість українців у всій діаспорі (західній і східній) становить 15—16 млн чол. І для таких оцінок є належні підстави. Як буде сказано далі, упродовж дуже короткого часу — лише одного десятиліття кінця 20-х — початку другої половини 30-х років чисельність українців у східній діаспорі скоротилася на 4 млн чол. Отже, кожен третій—четвертий українець світу живе в діаспорі, в тому числі кожен п'ятий — у східній. Практично в усіх республіках, краях, областях, округах колишнього Радянського Союзу жили і живуть українці.

Значною є в колишньому СРСР діаспора й інших народів, з якою, як і з корінними національностями, співпрацює українська. На діаспору (поза межами своєї республіки) білорусів припадає 22,2% від усіх білорусів, які живуть у колишньому Радянському Союзі, на діаспору узбеків — 15,3%, казахів — 19,7%, грузинів і латишів — по 4,9%, азербайджанців — 14,3%, литовців — 4,7%, молдаван — 16,6%, киргизів — 11,8%, таджиків — 24,7%, вірменів — 33,3%, туркменів — 7,0%, естонців — 6,2%, абхазців — 11,4%, балкарців — 16,8%, башкирів — 7,2%,

бурятів — 40,8%, інгушів — 31,0%, кабардинців — 7,0%, калмиків — 5,8%, каракалпаків — 8,1%, карелів — 39,7%, комі — 15,4%, марійців — 51,7%, мордвинів — 72,8%, осетинів — 40,0%, татарів — 73,4%, тувинців — 4,0%, удмуртів — 34,5%, чеченців — 23,2%, чувашів — 50,8%, якутів, євреїв — 99,4%, караївців — 17,0%, хакасів — 21,7%, черкесів — 23,1%, долганів — 28,8%, комі-перм'яків — 37,3%, коряків — 28,9%, нансі — 22,4%, ненців — 39,7%, хантів — 47,2%, чукчів — 21,5%, свенків — 88,5% і т.д.*

Українська діаспора є однією з найчисельніших у колишньому Радянському Союзі: на її частку припадає 11% усієї внутрішньої діаспори. Українська діаспора знаходиться в колишньому СРСР, як відмічалось, на другому місці після діаспори росіян.

Діаспора росіян на Україні є відносно молододою: із загальної чисельності 11,4 млн усіх росіян, які живуть у республіці, 4,3 млн народилися за її межами і, отже, переїхали сюди в останні десятиріччя. Словом, найбільш інтенсивний процес «освоєння» України росіянами відбувався вже в повоєнні роки. 43,3% усіх росіян, які переїхали сюди з інших республік, прибули: 38,1% — з Росії, 1,6% — Казахстану, 0,6 — Білорусії, 0,5 — з-за меж колишнього СРСР, 0,45 — Узбекистану, 0,33 — Грузії, 0,32 — Азербайджану, 0,26% — Молдавії і т.д. Загальна чисельність національних меншин на Україні зростає насамперед за рахунок приїзду на постійне проживання росіян. За наведеним показником росіяни займають у республіці перше місце (частка євреїв, які живуть на Україні, а народилися за її межами, становить лише 11,7%, молдаван — 30,5%, поляків — 9,9%, болгарів — 7,0%).

Всебічна оцінка діаспори росіян не входить

* Національний склад населення України. Ч. I. (Заданими Всесоюзного перепису населення 1989 року). К., 1991. С. 212—213.

У завдання цієї праці. Відзначимо лише, що масовість цієї діаспори, була, з одного боку, могутнім фактором русифікації усіх народів Радянського Союзу і з другого — не менш важливим фактором обезлюднення Росії, насамперед центральних її районів, особливо сільських місцевостей, одна з важливих причин економічного занепаду цих регіонів, зокрема їх сільськогосподарського виробництва, трагедії народу, зокрема в умовах посилення конфліктів на міжетнічній основі і різкого зростання рееміграційних впливів росіян і посилення в зв'язку з цим проблеми російських біженців.

Українська діаспора «розсіяна» в колішньому СРСР повсюдно. Але найбільшою є вона в Росії, де в 1989 р. жило 4363 тис. українців — 9,9% усіх українців Радянського Союзу. Далі йшли Казахстан — 896 тис. (2,0%), Молдавія — 600 тис. (1,4%), Білорусія — 291 тис. (0,7%), Узбекистан — 153 тис. (0,3%), Киргизія — 108 тис. (0,2%), Латвія — 92 тис. (0,2%), Грузія — 52 тис. (0,1%), Таджикистан — 41 тис. (0,1%), Туркменія — 36 тис. (0,1%), Азербайджан — 32 тис. (0,07%), Вірменія — 8 тис. (0,02%) (рис. 2)*.

Важливим фактором, який стимулює розселення українців поза батьківщиною, є міграції. Незважаючи на те, що упродовж останнього десятиліття унісло тих, хто прибув, значно переважало число тих, хто вибув з України (за 1980—1989 рр. приріст населення республіки за рахунок імміграції становив близько 2,5 млн чол.), значна кількість її жителів, у тому числі українців, виїхала на постійне проживання в республіки колишнього СРСР. У 1989 р., наприклад, за межі України виїхало 40,3% від

* Рис. 2 виконано на основі даних «Национального состава населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г.» М., 1991. С. 34—141. Рис. 3, 4 і 5 заповнені з «Атласу України й суміжних країв». Львів, 1937. С. 15, 10 (автори В. Кубійович і М. Кулицький), 21 (автор В. Кубійович).

усіх тих, хто вибув з населених пунктів республіки. Таким чином, поряд з внутріреспубліканською імміграцією на Україні високу питому вагу займає еміграція в республіки колишнього СРСР.

Серед мігрантів України переважає молодь (75%). Далі за чисельністю йдуть особи передпенсійного і пенсійного віку. Приріст населення України за рахунок мігрантів віком понад 50 років становить понад 10% усього приросту, віком понад 60 років — 7%. На Україну приїжджає значно більше осіб передпенсійного та пенсійного віку, ніж виїжджає з неї.

Слід окремо сказати про досить масову еміграцію пенсіонерів (точніше пенсіонерок, оскільки жінки становлять серед емігрантів пенсійного віку близько 80%). Та цей здавалось би цілком закономірний процес — переселення людей пенсійного віку, які працювали у важких умовах Півночі, в кращі для життя і трудової діяльності умови породжує серйозні проблеми. Сказане стосується також і пенсіонерів-військових. Зрозуміло, що Україна не зможе забезпечити житлом усіх бажаючих, особливо тих, хто не мав і не має жодних зв'язків з нею. Тим більше, що найближчим часом необхідно переселити в радіоактивно чисті райони республіки десятки тисяч людей з причорнобильської зони.

Відомо, що міграційні процеси регулюються майже в усіх країнах світу, де встановлюються певні еміграційні квоти. Це, безперечно, слід зробити і на Україні, насамперед у Криму, на Одещині, Херсонщині, Миколаївщині та Закарпатті, де поселяється найбільше число емігрантів.

Оцінка якісного складу (за рівнем освіти) мігрантів свідчить, що з України виїжджає за її межі більше населення з вищим рівнем освіти, ніж прибуває до неї. Наприклад, у 1989 р. з республіки емігрувало з вищою, незакінченою вищою і середньою спеціальною освітою 46,6% усіх мігрантів, а іммігрувало лише 41,8%.

КАРТА ГУЛАГА

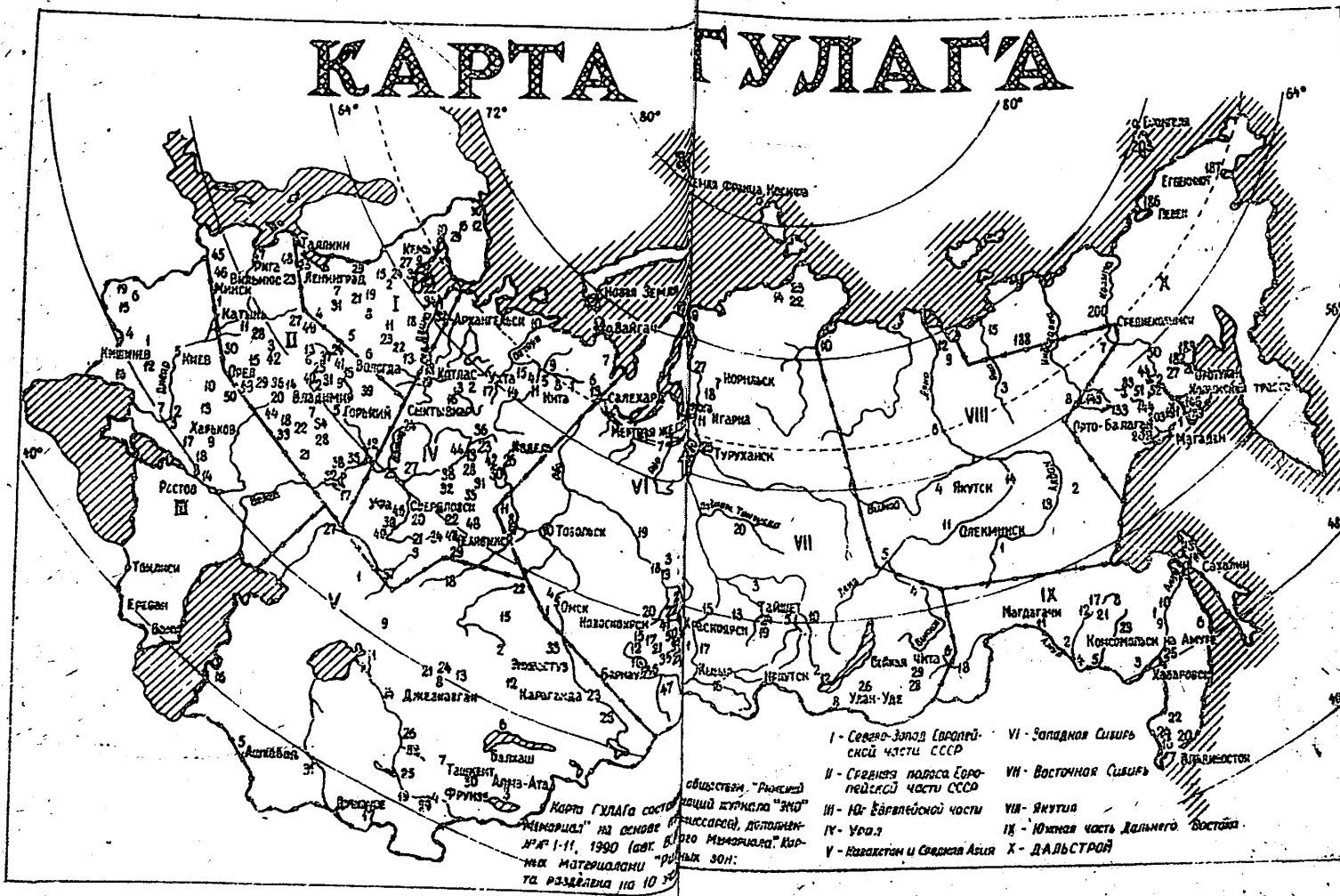

Рис. 1. Розміщення місць позбавлення волі на території колишнього СРСР.

Розміщення місць позбавлення волі на території колишнього СРСР.

У свою чергу, на Україну прибуло 58,2% мігрантів із загальною, неповною середньою і початковою освітою (і без освіти), і вибуло з неї — 53,4%. Причому йдеться про велику різницю в абсолютних показниках. Так, лише у 1989 р. в міські поселення України прибуло з-за меж республіки тих, хто має загальну середню, неповну середню, початкову школу і без освіти на 122,7 тис. чол. більше, ніж виїхало з неї з таким же освітнім рівнем.

Останнім часом посилюється еміграційні зв'язки населення республіки із зарубіжжям. 20% тих, хто виїхав з СРСР на постійне проживання за кордон, був жителем України. Майже 50% таких емігрантів становили жителі Києва та Одеської обл. За даними міністерства внутрішніх справ СРСР, у 1989 р. з України виїхало 50,0 тис. чол. (у 1988 р. — 17,8 тис., 1987 р. — 6,6 тис.). У національній структурі емігрантів переважали євреї, які здебільшого виїжджали в Державу Ізраїль. Далі йшли німці та греки.

Українці живуть поза Україною як на старих етнічних українських землях (південна частина Воронежчини і Курщини, Білгородщина, Ростовська обл.), так і на українських етнічних територіях нового походження (Кубань). Вони також розселені дисперсно окремими (більшими чи меншими) ареалами в різних регіонах практично всіх республік. Причому частка українців на етнічних землях у радянському зарубіжжі дуже швидко скорочується, насамперед за рахунок асиміляції (русифікації).

Одним з важливих чинників русифікації української діаспори (українців та інших неросійських народів республіки) були і є міжнаціональні (етнічно змішані) шлюби — діти таких шлюбів майже завжди записувалися росіянами.

Аналіз матеріалів з інтенсивності міжнаціональних відносин свідчить про велику розбіжність між цими показниками серед українців, які, з одного боку, живуть на Україні, і

з другого, — у діаспорі в колишньому СРСР. Тому розглянемо ці питання окремо.

Частка шлюбів, що їх українці беруть на Україні на міжнаціональній основі, досить значна. Серед усіх українців, які в 1988 р. одружувалися з жінками інших національностей, вона становила в цілому по республіці 20,9%; серед усіх українців, які в тому ж році одружувалися з чоловіками іншої національності — 22,4%*. Причому за останні 20 років цей показник скоротився на 3—6%.

Українці, які живуть у діаспорі колишнього СРСР, мають набагато інтенсивніші міжнаціональні відносини — у кілька разів вищі, ніж українці в республіці. В Росії, наприклад, де в 1988 р. одружувалося 51,7 тис. українців і 47,2 тис. українок, частка шлюбів, що їх брали на міжнаціональній основі, становила серед чоловіків 87,9%, серед жінок — 86,8% (серед міських жителів — відповідно 80,1 і 87,5%, серед сільських жителів — 83,6 і 84,1%).

В інших союзних республіках інтенсивність міжнаціональних одружень українців теж висока. В Білорусії, наприклад, серед чоловіків вона становить 92,6%, серед жінок — 91,2%, Казахстані — відповідно 75,7 і 75,4%, Молдові — 58,0 і 58,0%, Киргизії — 84,6 і 84,5%, Узбекистані — 89,2 і 89,6%, Латвії — 86,5 і 84,1%.

Таким чином, українська діаспора в колишньому СРСР зазнає дуже інтенсивної денационалізації, яка здійснюється в багатьох напрямках, в тому числі і в напрямі зростання змішаних шлюбів. Причому питома вага цих шлюбів (сягає 60—75%) нижча серед українців тих республік, де вони живуть компактно більшими ареалами, зокрема в Казахстані і Молдові. В усіх інших республіках українці майже виключно (на 85—93%) одружуються з неукраїнцями. Зрозуміло, що саме там найінтенсивнішою

* Населення СРСР. Стат. ежегодник. М., 1989. С. 204—300.

е їх денационалізація, перехід на мовно-культурну основу і національні традиції другого члена сім'ї або на традиційну для багатьох регіонів російськомовну основу.

Перебування в армії неросійської молоді також сприяло її денационалізації. Відомо, що раніше військова служба тривала 3—5 років, здебільшого за межами республіки, переважно в російськомовному оточенні. Це призводило, з одного боку, до погіршення знання рідної мови і, з другого — до того, що частина військово-службовців залишалася після демобілізації на місці служби, створювала там сім'ї, або, іншими словами, перетворювалася в «русскоязычних» українців у діаспорі. Значна кількість українців (за оцінками, близько 340—350 тис. чол.) служить в армії прапорщиками, мічманами, офіцерами, генералами тощо. А всього в східному зарубіжжі служить близько одного мільйона українців. Останнім часом, у зв'язку зі створенням у республіці власної армії, значна кількість військовослужбовців з України побажала продовжувати службу на батьківщині, повернутися сюди з інших районів колишнього СРСР, а також з Німеччини, Польщі, Чехо-Словаччини, Угорщини, країн Прибалтики.

На денационалізацію жителів України та їх русифікацію впливав і впливає цілий ряд інших факторів — відсутність шкіл з рідною мовою навчання, національно-культурних закладів, українських газет і книг, радіомовлення і телебачення.

Для того щоб мати кращу уяву про той загальний протиукраїнський фон, який постійно створювався на всіх рівнях влади в Російській імперії і колишньому СРСР і на якому формувалася політика повсюдної русифікації, причому особливо інтенсивно в українській східній діаспорі, зробимо лише перелік деяких (не всіх) протиукраїнських урядових акцій з часу Переяславської угоди 1654 р., тобто після «возз'єднання» України з Росією: зруйнування цар-

ськими військами Запорізької Січі; ліквідація гетьманства і висилання на каторгу багатьох гетьманів; вислання запорожців на Кубань; введення кріпацтва на Лівобережжі та Слобідській Україні, на Півдні.

Особливо гострою і безкомпромісною була багатовікова боротьба проти української мови — заборона друкування українською мовою (1720 р.) церковних книг, букварів (а ті, що були у вжитку, наказано відбирати); схвалення циркуляра Валуєва (1863 р.) про припинення друкування українською мовою релігійних і навчальних книг; прийняття Емського указу (1876 р.) про заборону ввозу українських книг з-за кордону, заборону ставити українські п'єси і друкувати українські слова при нотах; заборона викладання українською мовою в Києво-Могилянській академії (1753 р.); закриття всіх українських шкіл при полкових канцеляріях (кінець XVIII ст.); переслідування української мови і культури після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства (1847 р.); закриття всіх українських шкіл (1862 р.); заборона створення українських театрів і формування колективів для постановки українських п'єс (1881 р.); заборона вистав українською мовою у Волинській, Подільській, Київській, Чернігівській і Полтавській губерніях (1884 р.); підтвердження заборони про ввезення українських книг з-за кордону (1894 р.); заборона українських книг для дітей (1895 р.), визнання Сенатом, що освітня діяльність в Україні є шкідливою, оскільки вона могла б викликати наслідки, що загрожуватимуть громадському порядку і безпеці (1908 р.); заборона шкіл національних меншостей, у тому числі заборона українських шкіл у східній діаспорі (початок 30-х років), масові розстріли української інтелігенції, насамперед творчої, майже повна русифікація шкільництва в більшості великих міст України тощо.

Наведений перелік можна значно доповнити. Але і він переконливо свідчить, що проти українців, проти їх мови, культури, проти всьо-

ро українського упродовж 350-річної «дружби» цілеспрямовано велася жорстока безкомпромісна війна. Цілком зрозуміло, що українська мова і національно-культурна своєрідність українців східної діаспори збереглися не скрізь. Та є всі підстави гордитися тим, що хоч частина цієї діаспори зберегла в таких українофобних умовах справжнього етноциду своє українство. Цей подвиг гідний подвигу великого народу. І цим подвигом ми повинні пишатися і зробити все для повернення українського «русскоязычного» населення зі східної діаспори до мови, культури, традицій їх батьків, дідів і прадідів, для повернення їх обличчям до рідного народу.

Українська діаспора має свої суттєві особливості: характеризується різним часом і мотивами поселення в тих чи інших регіонах, неспівпаданням регіонів виходу колишніх поселенців, просторово диференційованою інтенсивністю заселення, регіональними особливостями і різними рівнями етнічно-культурного розвитку і національної свідомості. Різною є питома вага українців, рівень збереження ними української мови, національної свідомості, культури, схильність до асиміляції. Та між українською діаспорою, як і діаспорою інших націй, народів і народностей колишнього СРСР, і найчисельнішою російською діаспорою є багато спільних рис, і водночас між ними існують суттєві відмінності.

Спільні риси:

1. У діаспорі колишнього Радянського Союзу знаходиться велика кількість представників більшості національностей. Це стосується як численних так і малочисельних націй, народів і народностей. Виняток становили лише прибалтійські нації, окремі народи відносно невеликих національностей південних районів Східної Європи. Якщо питома вага представників внутрісоюзної діаспори більшості національностей, народів і народностей коливається в межах 10—50% і лише в окремих випадках сягає

понад 50%, то питома вага відносно малого числа націй, народів і народностей, яких у діаспорі живе порівняно небагато, коливається від 5 до 10%.

Цілісна діаспора націй, народів і народностей в СРСР, сформована в радянський час, є переважно результатом тривалого і цілеспрямованого партійно-урядового курсу на створення єдиної нації на російськомовній основі — «советских людей». Для досягнення цього невдалого, як згодом з'ясувалося, експерименту широко використовувалися авторитарні методи перемішування народів аж до їх депортації та поселення в нових, віддалених від попередніх місць проживання районах.

2. Серед представників усіх націй, народів і народностей, що знаходяться в діаспорі в межах колишнього СРСР, спостерігається відносно велика частка тих, хто перебував і перебуває поза своєю історичною територією вимушено, в результаті застосування з боку держави різного роду авторитарних впливів, здебільшого протиправних дій, силових прийомів. У Радянському Союзі, як уже відзначалося, були безпідставно виселені зі своєї батьківщини цілі народи. З України, зокрема, були насильно вивезені всі кримські татари, німці, велика кількість українців, поляків, болгар, греків та інших народів. Частина з них не повернулася й досі.

3. Серед представників усіх націй, народів і народностей, які змушені жити у діаспорі колишнього Радянського Союзу, спостерігається висока питома вага людей, які жили чи тепер живуть поза історичною батьківщиною з політичних мотивів. Серед них частка українців є однією з найвищих. Вважається, що питома вага українців серед усіх політв'язнів СРСР становила в повоєнний час 40%*.

Це число було б значно більшим, якби Ста-

* Нам не разбитися бы на пятое колонны // Комс. правда. 1991. 14 нояб.

лін зумів реалізувати свою давню мрію — депортувати усіх українців. Ось що відмічав з цього приводу М. С. Хрущов у доповіді «Про культ особи та його наслідки», виголошеній 25 лютого 1956 р. на закритому засіданні XX з'їзду КПРС. Говорячи про масове виселення зі своїх рідних місць цілих народів, М. С. Хрущов заявив: «Українці уникли цієї долі тільки тому, що їх надто багато і нікуди було вислати. А то він (Сталін. — Ф. 3.) би їх виселив».

Особливо трагічним в житті української політичної діаспори в республіках колишнього СРСР були 1953—1954 рр., коли після смерті Сталіна почалися страйки та кровопролитні повстання в концентраційних таборах (де більшість в'язнів становили українці) проти нелюдських умов життя. Вже в 1953 р., як відомо, в таборах почалися страйки, які переросли в масові повстання у Воркуті і Норильську. Особливо жорстоко придушили виступ політичних в'язнів у спецтаборі Кінгірі (Казахстан) у 1954 р., де близько 550 в'язнів, серед них і жінок, було розчавлено танками. У результаті цих виступів і кадрових змін у керівництві колишнього СРСР 18 вересня 1955 р. було оголошено першу часткову амністію.

4. Вимушене виселення представників усіх націй, народів і народностей і їх проживання у внутрісоюзній діаспорі відбувалося упродовж тривалого пореволюційного часу і фактично завершилося лише наприкінці 80-х років. Мали місце періоди повсюдного посилення політичних репресій і виселення (початок 30-х років, 1937 р., кінець 60-х і початок 70-х років), а також посилення репресій і виселення з окремих регіонів (наприклад, політичні репресії і масове виселення із західних областей України, а також із Західної Білорусії, Прибалтики в 40—50-х роках).

5. Діаспора в колишньому СРСР повсюдно формувалася також за рахунок механічного приросту населення, шляхом вільних міграцій. Це, як уже зазначалося, переїзди на постійне

проживання у зв'язку з розподілом молодих спеціалістів, поєднанням родин, стихійним лихом, міжнаціональними конфліктами тощо.

6. Районами оселення людей, які відбували покарання з політичних та інших мотивів упродовж багатьох десятиліть, були мало придатні для життя і трудової діяльності як північні зі суворим холодним, так і південні з сухим кліматом пустель і напівпустель (Європейська Північ, Сибір, Далекий Схід, Казахстан, Середня Азія).

Відмінні риси:

1. Порівняно з іншими націями, народами і народностями, що живуть у внутрішній діаспорі, росіяни практично не піддаються денаціоналізації. Навпаки, росіяни (чи так зване фактично безнаціональне російськомовне населення) самі виступають фактором денаціоналізації (русифікації) корінного населення території, де вони перебувають у діаспорі. Іншими словами, росіяни як найбільш чисельна «державна» нація в діаспорі практично не асимілюються. Оскільки політична діаспора народів СРСР тривалий час формувалася в основному на території Росії, остання перетворювалася на головну тюрму народів, у тому числі й для українців, причому в тюрму у прямому розумінні слова. Відсутність пригноблення росіян на національно-етнічному ґрунті є суттєвою відмінною рисою, яка відрізняє їх від представників інших національностей, народів і народностей в діаспорі (як і на своїй історичній батьківщині). Важливість цього чинника виключно велика, оскільки він практично виключає процес денаціоналізації росіян іншими націями, їх асиміляцію. В результаті чисельність росіян не зменшується за рахунок їх «поступового і добровільного» переписування на інші національності, як це має місце з представниками українців та інших національностей. Це стосується не лише української діаспори в Росії, а й діаспори в інших республіках колишнього Союзу.

2. У багатьох регіонах росіяни частіше, ніж

корінні жителі, займають керівні посади в державних і громадських організаціях, на підприємствах оборонного комплексу, в армії. Дуже низький рівень їх асиміляції пояснюється не месіанством російської нації, не якоюсь особливістю самих росіян, а лише тим, що російська мова упродовж багатьох століть була державною, не зазнавала утисків і вважалася в тій ситуації, яка склалася, престижною та перспективною. Саме тому ця мова не піддавалася і не піддається денационалізації. Відомо, що за воєнничий російський шовінізм в колишньому СРСР практично ніхто не притягався до юридичної відповідальності, тоді як за прагнення до національного відродження і самостійності, що кваліфікувалося як націоналізм, на Україні та в інших республіках було засуджено і фізично винищено багато сотень тисяч патріотів.

Оселення українців на землях, що розташовані поза українськими етнічними територіями, розпочалося ще з кінця XVI—початку XVIII ст., тобто зразу після приєднання України до Росії. У той період українська діаспора переважно зосереджувалася на північному заході Росії, у тодішній столиці Санкт-Петербурзі. На півдні Європейської частини українці заселяли і освоювали нові землі Слобожанщини і Донщини, створювали там слободи і міста, споруджували школи і монастирі, несли патрульну службу.

У джерелах зазначається відносно висока чисельність українців серед населення Росії упродовж XVIII—XIX ст. Наприклад, Н. В. Черная наводить дані про те, що в 1719 р. у Росії налічувалося 262,9 тис., 1795 р. — 810,9 тис.; і в 1897 р. — 3621,1 тис. українців, що відповідно становило 2,0%, 3,4% і 5,4% усього населення цієї країни*. Якщо йдеться про сучас-

* Черная Н. В. Украинское население России и СССР за пределами Украины (XVIII—XX вв.). Динамика численности и размещения // Расы и народы: 1991. № 21. С. 68.

ну територію Росії, то наведені показники сумніву не викликають. Водночас значна частина східної історичної української території, яку українці освоювали спільно з росіянами (Курщина, Воронежчина, Донщина) чи освоювали самі (Кубань), увійшла після революції, як відомо, до складу Росії. На цій практично суцільній історичній українській території українці, зрозуміло, діаспори не утворювали. Тому, коли врахувати наведену обставину, чисельність української діаспори XVII—XIX ст. була меншою, ніж та, котру наводять окремі автори, не враховуючи даної обставини.

Досить докладні відомості про українську діаспору в межах СРСР дають переписи населення 1897 р. (російський) і 1900 (австро-угорський). Згідно з цими переписами у межах Радянського Союзу поза Україною проживало 4370 тис. українців. Найчисельнішою була українська діаспора в межах сучасної Росії — 3621,1 тис. чол. В Європейській частині царської Росії поза Україною та Росією в 1897 р. жило 632,5 тис. українців, в Казахстані і Киргизії — 93,4 тис.

Різко зросло число українців поза Україною на території колишнього Радянського Союзу, де наприкінці 20-х — на початку 30-х років нараховувалося понад 8 млн українців та осіб українського походження. Це був час українського національно-культурного відродження, період, коли люди ще не боялися називати і називали під час перепису свою справжню національність, не думаючи про можливі негативні впливи з боку тогочасних урядових структур і відомих громадських організацій, не боячись за долю своїх дітей — українців. Це був період, коли українська мова широко вживалася в офіційних установах багатьох регіонів з переважанням українців, коли в діаспорі функціонували українські школи, національно-культурні товариства та об'єднання.

Із середини 30-років почалося різко негативне ставлення до розвитку національно-куль-

турного життя неросійських народів, зокрема українського; масово ліквідовувалися національні школи, культурні заклади. Поза межами України в СРСР були закриті абсолютно всі українські школи, клуби, товариства, припинилося друкування всіх українських газет, передачі радіомовлення українською мовою. Такого руйнування українського етнічно-культурного і національно-політичного життя в діаспорі, а також на Україні не було навіть у найбільш українофобні часи панування царської Росії. Не знала такого етноциду жодна нація світу упродовж усього ХХ ст. Коли врахувати знищення тільки в УРСР голодомором 1932—1933 рр. близько 7 млн працюючих українських селян, які трудилися на родючих чорноземах, масові репресії другої половини 30-х років, голодомор 1947 р. (був ще й голодомор 1921 р.), виселення сотень тисяч західноукраїнських жителів, то все це дає підстави стверджувати, що партійні та урядові кола того часу вели справжню війну проти власного народу, проти його мови, культури, національної свідомості і прагнення до державної незалежності, війну на рівні тотального етноциду.

Саме в той час почалася масова боротьба проти всього українського, фактично проти права називати себе національністю своїх предків. Яскравим свідченням цього є те, що, наприклад, у 1926—1937 рр. чисельність українців у діаспорі в СРСР скоротилася з 8368,1 тис. до 4230,8 тис. чол., або майже в два рази. І це лише за 10 років! Замість того, щоб українська діаспора чисельно зроста, як це повинно було б бути за нормальних умов, хоча б на 1 млн чол., і перевищила 9 млн, вона скоротилася до 4,2 млн чол. І причиною тут був не лише небачений в світі голодомор початку 30-х років, масові репресії, виселення українців, а й надія людей на те, що переписування на расийн дозволило полегшити життя їх рідним дітям.

Дані про чисельність української діаспори по союзних республіках колишнього СРСР за

Українська діаспора на території союзних республік колишнього СРСР

Т а б л и ц я 1

Чисельність українців, тис. чол.

Союзні республіки	Питома вага українців серед усього населення, %																
	1897—1926—1900 р. 1931	1937 р.	1939 р.	1937 р.	1937 р.	1938 р.	1938 р.	1939 р.	1959 р.	1970 р.	1979 р.	1989 р.					
РРФСР	3621,1	17012,0	3987,0	3204,4	3359,1	3346,0	3657,7	4362,9	5,4	8,9	3,0	2,9	2,6	2,7	3,0	2,7	3,0
Білоруська	407,0	345	65,4	164,3	133,1	190,9	231,0	291,0	5,7	0,9	1,3	1,7	2,1	2,4	2,9	2,4	2,9
Узбецька	1,3	25,8	1,6	73,8	87,9	111,7	113,8	153,2	0,0	0,5	0,0	1,1	1,0	0,8	0,8	0,8	0,8
Казахська	74,8	861,0	549,9	655,7	762,1	933,5	897,9	896,2	1,7	13,8	10,7	8,2	7,2	6,1	5,4	6,1	5,4
Грузинська	10,3	14,0	40,9	45,6	52,2	49,6	45,0	52,4	0,5	0,4	1,2	1,3	1,1	0,9	1,0	0,9	1,0
Азербайд.	4,5	1,2	0,0	23,6	25,8	29,2	26,4	32,3	0,3	0,1	0,0	0,7	0,6	0,5	0,5	0,5	0,5
Литовська ²	2,6	0,3	17,7	25,1	32,0	44,8	0,1
Молдавська	213,9	347,5	350,0	173,0	420,8	506,6	560,7	600,4	13,2	14,0	..	14,6	14,2	14,2	14,2	13,8	13,8
Латвійська ²	1,0	2,0	29,5	53,8	66,7	92,1	1,0	1,4	1,4	2,3	2,7	3,5	3,5
Киргизька	18,6	64,1	121,5	137,1	137,0	120,1	109,3	108,3	2,8	6,5	8,9	9,4	6,6	4,1	3,1	2,5	2,5
Таджикська	1,7	1,1	12,5	17,4	26,9	31,7	35,8	41,3	0,2	0,1	0,9	1,2	1,4	1,1	1,0	0,8	0,8
Вірменська	8,0	..	2,9	5,5	5,6	8,4	8,9	8,4	0,3	..	0,2	0,4	0,3	0,4	0,3	0,3	0,3
Туркменська	5,2	6,9	0,0	21,8	0,0	35,4	37,1	35,6	0,7	0,7	0,0	1,7	1,4	1,7	1,4	1,0	1,0
Естонська **	0,2	0,0	15,8	28,1	36,1	48,3	0,0	1,3	1,3	2,1	2,5	3,1	3,1
Разом	4370,2	8368,1	4230,8	4524,7	5094,5	5469,7	5858,4	6767,1	3,5	6,4	3,0	3,1	2,8	2,8	2,8	2,8	2,9

¹ Історія Всесоюзної переписки населення 1959 года. М., 1963. С. 94, 102, 116, 124, 128, 130, 134, 138, 160, 162, 168, 300-Істория Всесоюзной переписки населения 1970 года. Национальный состав населения СССР. М., 1973. Т. 4. С. 61, 152, 192, 202, 233, 253, 263, 273, 276, 280, 284, 285, 303, 308, 317. Численность и состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписки населения 1979 года. М., 1984. С. 74, 103, 110, 126, 128, 130, 132, 134; Национальный состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписки населения 1989 года. М., 1991. С. 28, 76, 88, 92, 102, 114, 118, 120, 122, 124, 126, 130, 136, 140; Сборник статистических материалов. М., 1980. С. 20—23; МСЭ, 1931. Т. 9. С. 139; Черная Н. В. Украинское население России и СССР за пределами Украины (XVII—XX вв.). Динамика численности и размещения // Расы и народы. 1991. № 21. С. 68.

² Дані по республіках Прибалтики за 1926—1931 рр. і 1937 р. та Молдавії за 1937 р. відсутні.

³ Оцінка.

переписами населення в царські і радянські роки наводяться в табл. 1.

Українська діаспора, як уже відзначалося, розсіяна по всіх республіках колишнього СРСР. Перше місце серед них належало Росії. За нею йдуть Казахстан (в 1989 р. — 896 тис. чол.), Молдова (560,7 тис.), Білорусія (291,0 тис.), Узбекистан (153,2 тис.), Киргизія (108,3 тис.), Латвія (92,1 тис.), Грузія (52,5 тис.), Естонія (48,3 тис.), Литва (44,8 тис.), Таджикистан (41,3 тис.), Туркменія (35,6 тис.).

За рівнем територіальної зосередженості українців у діаспорі (визначається часткою українців серед усього населення певного регіону) перше місце в 1989 р. займала Молдавія (13,8%). Далі йшли Казахстан (5,4%), Латвія (3,5%), Естонія (3,1%), Росія (3,0%), Білорусія (2,9%), Киргизія (2,5%), Литва (1,2%), Туркменія і Грузія (по 1,0%), Узбекистан і Таджикистан (по 0,8%).

У цілому питома вага українців серед усіх жителів Радянського Союзу за останнє 60-річчя помітно зменшилася — з 6,4% у 1926—1931 рр. до 3,0% у 1937 р. Ця частка (3,0%) залишалася незмінною упродовж багатьох останніх десятиліть.

На початку ХХ ст. посилювався приплив українців в Азію. Якщо за даними перепису 1897 р. в Азії нараховувалося 328,5 тис. українців (лише 1,6% усіх українців, що жили на території колишньої Росії), то в 1926 р. — уже 2136,8 тис. (6,6% усіх українців)*.

* Слід відзначити, що дані про національний склад населення не завжди достовірні. За матеріалами перепису 1926 р., наприклад, у Центрально-Промисловому, В'ятському, Дівнічному і Ленінградсько-Карельському районах налічувалося близько 58 тис. українців. За підрахунками В. Садовського в цих районах нараховувалося тоді 170 тис. українців, або майже втричі більше. За даними цього ж перепису 1926 р. на Зеленому Кліні жило 315 тис. українців; за переписом українського населення 1918 р., проведеним далекосхідними українськими організаціями, українці становили там 437 тис. (у 1926 р. приблизно їх повинно було б налічуватися близько 568 тисяч (Сергійчук В. Українці в імперії. С. 2, 7).

Розміщення українців в Азії в середині 20-х років ілюструє рис. 3.

Які внутрішньо територіальні особливості розміщення східної української діаспори? Які зміни відбувалися і відбуваються там у розселенні українців і вихідців з України? Які проблеми національно-культурного характеру виникали і виникають? Ось короткий перелік питань, на які зроблено спробу дати відповідь у наступних розділах.

УКРАЇНЦІ В РОСІЇ

Понад 65% українців, котрі живуть у східній діаспорі, припадає на Росію. Йї за числом українців належить перше місце серед колишніх союзних республік Радянського Союзу: у 1989 р. в Росії нараховувалося 4,4 млн українців (у 1926—1931 рр. — 7,0 млн чол., 1937 р. — 3,1 млн, 1959 р. — 3,4 млн, 1979 р. — 3,7 млн чол.); за межами Росії в СРСР в 1989 р. жило 2,4 млн українців (у 1926—1931 рр. — 1,4 млн, 1937 р. — 1,1 млн, 1939 р. — 1,3 млн, 1959 р. — 1,7 млн, 1970 р. — 2,1 млн, 1979 р. — 2,2 млн чол.).

І в попередні періоди у Росії концентрувалася найчисельніша українська діаспора. В 1719 р., за оцінками, чисельність українців у царській Росії поза межами сучасних кордонів України становила 448,5 тис. чол., у тому числі в межах власне Росії — 262,9 тис. чол. (83,1 тис. українців жило в Білорусії). За оцінками 1795 р. чисельність українців у Росії зросла до 810,9 тис., у Білорусії — до 224,7 тис. чол.; у Молдавії українців налічувалося 24,2 тис. чол.

У результаті різкого посилення еміграційних процесів з України на схід, переважно в Росію, кількість українців в діаспорі постійно зростала і за даними перепису 1897 р. досягла 3621,1 тис. чол. (у Білорусії — 407,0 тис. чол., Молдові — 213,9 тис., Казахстані — 74,8 тис., Киргизії — 18,6 тис., Грузії — 10,3 тис., Вірменії — 8,0 тис., Туркменії — 5,2 тис., Азер-

Українська діаспора в економічних районах Росії*

Таблиця 2

Територія	Чисельність українців, чол.			Питома вага українців серед усього населення, %			Частка українців, які вважають рідною мовою українську, %		
	1959 р.	1970 р.	1989 р.	1959 р.	1970 р.	1989 р.	1959 р.	1970 р.	1989 р.
	279383	237404	241785	249166	3,59	2,97	3,09	3,22	24,1
Центрально-Чорноземний	367276	413495	416688	479426	3,12	2,85	3,03	3,23	42,5
Північно-Кавказький	301863	307361	416688	350740	2,12	2,11	2,14	2,14	47,0
Поволзький	532442	456823	442388	442756	3,02	2,39	2,34	2,19	44,4
Західно-Сибірський	449609	345997	387212	583842	3,95	3,85	3,27	3,90	48,3
Східно-Сибірський	216957	174645	226967	279482	3,36	2,63	2,76	3,70	50,9
Далеко-Східний	441531	398060	493013	620552	9,32	6,92	7,31	7,97	61,4
Північний	194140	231439	261967	310053	4,72	4,46	4,68	5,08	41,8
Північно-Західний	131176	195351	113957	292701	2,04	2,53	2,93	3,21	65,2
Центральний	387090	499697	674769	674769	1,50	1,81	1,81	2,24	37,5
Волго-В'ятський	58009	60861	60861	60861	0,70	0,73	0,73	2,24	38,0
									54,0
									43,4
									53,8
									43,7

* Наведена тут і в наступних таблицях чисельність населення по економічних районах РРФСР по союзних республіках співпадає з фактичною чисельністю населення в області, що кількістю населення в області не розрізняється з врахуванням усіх національностей, а лише з врахуванням найбільш численних національностей. А в ряді областей українців не є однією з найбільш численних національностей.

байджани — 4,5 тис., Литві — 2,6 тис.). Всього в царській Росії поза межами сучасної території України в 1897 р. налічувалося 4470,2 тис. українців. Їх частка у всьому населенні Росії дорівнювала: в 1897 р. — 5,4%, 1926—1931 рр. — 8,9%, 1937 р. — 3%, 1959 р. — 2,9%, 1989 р. — 3,0%. У 1989 р. 42,8% українців Росії вважали рідною мовою українську (в 1979 р. — 40,3%).

У наступні роки відбулися великі зміни в чисельності українців, а також у тій частці, яка належала їм серед усього населення окремих районів Росії. За даними перепису 1926 р., українське населення Росії (7873 тис. чол.) розподілялося по її регіонах (в межах адміністративно-територіального устрою того ж року) таким чином: на Північному Кавказі жило 3197 тис., в Центрально-Чорноземних областях — 1652 тис., Нижньо-Волзькому краї — 440 тис., Північно-Східному краї — 186 тис., Західно-Сибірському краї — 765 тис., Далекосхідному краї — 315 тис. українців. Найчисельніша українська діаспора в Росії була зосереджена в 1989 р. у Центральному, Далекосхідному, Північно-Кавказькому, Уральському, Поволзькому та в деяких інших економічних районах (табл. 2).

Значно зросла кількість українців у Росії в повоєнні роки: з 3359 тис. чол. у 1959 р. до 4362,9 тис. чол. у 1989 р. Це стосується дев'яти економічних районів Росії з одинадцяти (крім Центрально-Чорноземного і Волго-В'ятського). Особливо помітним було скорочення кількості українців у Центрально-Чорноземному економічному районі (більше ніж на 30 тис. чол.). Цей процес постійно відбувався в даному пограничному з Україною районі ще з 30-х років (в 1926 р. там наховувалося понад 1,6 млн українців) і проходив інтенсивніше, ніж у будь-якому регіоні не лише Росії, але й усій території колишнього СРСР.

Між Україною і Росією відбуваються досить інтенсивні та масштабні міграційні обмі-

ни. Лише у 1989 р., наприклад, у РРФСР з України прибуло 202,6 тис. чол. і з РРФСР на Україну — 205,3 тис. чол. По економічних районах напрямки міграційних потоків не співпадають. Так, у Центральний економічний район прибуло з України 34,0 тис. чол. і вибуло з нього на Україну — 27,3 тис., Центрально-Чорноземний економічний район — відповідно 11,0 тис. і 9,9 тис., Поволзький — 12,7 тис. і 12,8 тис., Східно-Сибірський — 31,4 тис. і 19,4 тис. У всі інші економічні райони Росії з України приїхало менше населення, ніж вибуло з них. Слід підкреслити, що останнім часом інтенсивність міграції з України знизилася.

У національній структурі емігрантів з України (1024,4 тис. чол.) переважали українці (631 тис.), росіяни (291 тис.) і білоруси (11,7 тис.). Серед емігрантів з республіки налічувалося також 33,9 тис. євреїв, які переважно виїхали за кордон. Усього в Росію прибуло з-за її меж 109,6 тис. українців і вибуло їх за межі 92,2 тис. Більшість українців прибуває в Росію з її областей, країв, автономій (107,8 тис.), з України (86,6 тис.), Казахстану (6,8 тис.), Молдавії (2,8 тис.).

Найбільш помітні територіальні зрушення в географії української діаспори зводилися насамперед до значного скорочення частки українців на розміщених в Росії східних українських етнічних територіях (Центрально-Чорноземні області, Північний Кавказ) і зростання їх абсолютної чисельності та частки серед усіх жителів північних і північно-східних регіонів Росії. Це пояснюється двома обставинами:

1. Названі регіони були, як відомо, упродовж 30—80-х років місцем заслання і спецпоселення насамперед за політичними мотивами; сюди було вислано мільйони українців, частина з них тут і залишилася.

2. У північних і північно-східних районах Росії значна кількість українського населення працює на високооплачуваних нафто- і газопромислах, видобутку золота, кольорових металів тощо.

За 1979—1989 рр. дещо зросла частка українців, які вважають рідною мовою українську (з 40,3% до 42,8%). Це, як і згаданий ріст чисельності українців у російській діаспорі, дозволяє зробити висновок про початок нового національно-культурного українського відродження, яке на крайніх східних українських етнічних землях зазнало в умовах тоталітаризму особливо жорстоких та інтенсивних українофобських впливів повсюдної русифікації. Є підстави прогнозувати, що при дальшому утвердженні демократизації в суверенній Україні, посиленні плюралізму, гарантії прав людини і поглибленні національно-культурного відродження процеси українізації активізуються. Належати до української національності стане престижним і українцям, які живуть, зокрема, в Росії та інших республіках колишнього Союзу РСР, і якась їх кількість побажає повернутися на землю своїх предків.

ЦЕНТРАЛЬНО-ЧОРНОЗЕМНИЙ РАЙОН

Українські етнічні землі проходять уздовж східного державного кордону з Росією і заглиблюються на територію Білгородської, Воронезької, Курської областей місцями аж поза Дон. Тут у російському зарубіжжі розміщена значна територія східної частини Слобідської України (Слобожанщини). Таким чином, проведений у пореволюційні роки державний кордон штучно розірвав цю східну історико-географічну землю України на дві майже рівні частини — українську і російську, хоч на час розмежування в багатьох районах східної частини Слобідської України переважало українське населення.

За даними перепису 1989 р., в областях Центрально-Чорноземного району налічувалося близько 250 тис. українців (порівняно з 1959 р. на 30 тис. менше). Майже 90% усіх українців району (220 тис.) проживали в межах трьох

областей — Білгородської, Воронежської і Курської, тобто на території, де раніше на значній площі переважало українське населення (табл. 3). За чисельністю українців перше місце належить Воронежській обл. В 1989 р. в ній жила майже половина всіх українців регіону — 122,6 тис. чол. У повоєнний час чисельність українців Воронежщини постійно знижувалася: за 1959—1970 рр. — з 176,8 до 145,8 тис., за 1970—1979 рр. — з 145,8 до 135,2 тис. чол. Словом, зменшення числа українців у Центрально-Чорноземному районі відбувалося виключно за рахунок скорочення його чисельності у Воронежській обл. У всіх інших областях кількість українців у повоєнний період зростала. За 1959—1989 рр. українське населення Білгородської і Курської обл. зросло на 7 тис. чол., Липецької і Тамбовської обл. — на 5 тис. чол.

Взагалі ж у Центрально-Чорноземному районі частка українців у 1989 р. становила 3,2% від усього населення і була дещо нижчою, ніж у 1959 р. (3,6%). На історичних українських землях цей показник був вищим: у Білгородській обл. він дорівнював 5,5%, Воронежській обл. — 5,0% (скоротився, порівняно з 1959 р., на 2,5%), Курській обл. — 1,7%. В інших областях району частка українців становила близько 1%.

Українське населення деяких областей, особливо те, що проживає на українських історичних землях, втрачає рідну мову (рис. 4). Це дало підставу Н. В. Чорній стверджувати, що «Україномовного населення взагалі майже не залишилося». У 1989 р. частка українців, які вважають рідною мовою українську, становила в цілому по районі 29,3%, а у Воронежській обл., в якій зосереджена половина всіх його українців, лише 14,2%. Це, зрозуміло, дуже низькі показники. Однак в останній період відбуваються позитивні зрушення: за 1979—1989 рр. питома вага українців, які вважають рідною мовою українську, зросла по

* Черная Н. В. Назв. праця. С. 70.

Таблиця 3

Українська діаспора в Центрально-Чорноземному економічному районі*

Територія**	Чисельність українців, чол.				Питома вага українців серед усього населення, %				Частка українців, які вважають рідною мовою українську, %			
	1959 р.	1970 р.	1979 р.	1989 р.	1959 р.	1970 р.	1979 р.	1989 р.	1959 р.	1970 р.	1979 р.	1989 р.
	Білгородська область	68280	53767	63362	75145	5,57	4,27	4,84	5,45	24,9	26,0	30,7
Воронезька область	176845	145828	135171	122622	7,47	5,77	5,45	4,97	19,8	9,43	9,95	14,2
Курська область	15644	15740	19494	22728	1,05	1,07	1,40	1,70	47,3	50,7	47,8	53,7
Липецька область	9740	11952	12663	14983	0,85	0,98	1,03	1,22	42,4	46,6	46,9	51,8
Тамбовська область	8924	10117	11095	13688	0,58	0,67	0,80	1,03	41,3	45,8	48,0	55,3
Всього:	279883	237404	241785	249166	3,59	2,97	3,09	3,22	24,1	19,4	22,1	29,3

* Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. М., 1963. С. 300, 312, 314, 316, 332, 336; Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. Т. 4. Национальный состав населения СССР (...). М., 1973. С. 61, 63, 65, 66, 71, 74, 76, 85, 87, 121, 123, 133, 135, 137, 142, 144, 147, 149, 150, 152, 192, 196, 202, 211, 223, 232, 233, 253, 258, 260, 268, 269, 271, 273, 275, 276, 279, 280, 283, 284, 290, 292, 295, 296, 301, 303, 305, 306, 311, 313, 315, 317, 320; Численность и состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1979 года. М., 1984. С. 74, 76, 78, 80, 82, 84, 86, 88, 90, 101, 108, 110, 112, 114, 116, 118, 120, 122, 124, 126, 128, 130, 132, 134, 136; Национальный состав населения СССР: По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. М., 1991. С. 34—77, 88—141.

** Административно-территориальный подл дано за відповідні роки.

району, на 7,2, Воронежській обл. — на 4,7, Курзькій обл. — на 5,9, Білгородській обл. — на 6,6%. Ці зрушення дають підставу стверджувати, що наведені вище висновки Н. В. Чорної є, ймовірно, передчасними.

Заселення українцями Слобожанщини, в тому числі східної її частини, розташованої в сучасних межах Росії, почалося вже в другій половині XVII ст. У південних районах теперішніх Білгородської, Воронежської і Курзької областей українці становили більшість населення. За даними так званих ревізій, які почали вести в цих районах з метою оподаткування населення з XVIII ст., окремо виділялися українці (з першої половини XIX ст. достатньо повні дані з національного складу населення не збереглися). За цими матеріалами в Центрально-Чорноземному районі українці в 1719 р. становили 13% усіх жителів, а на території створених пізніше Воронежської і Курзької губерній — близько 30%.

Наприкінці XVIII ст. (1795 р.) частка українського населення на території названого економічного району зросла до 17% (у Воронежській губернії цей показник становив 40%, Курзькій губернії — 27%).

За даними перепису 1897 р. у Воронежській губернії нараховувалося 854,1 тис. українців (усього населення 1967,0 тис.), Курзькій — 523,3 тис. (1604,5 тис.). В Острогозькому повіті українці становили 90%, Богучарському — 80%, Бірюченському — 70%, Гайворонському — 60% усього населення.

У 1917 р. в Центрально-Чорноземному районі налічувалося близько 2 млн українців. Приблизно така ж кількість була зафіксована переписом 1926 р. (з них на етнічних українських землях, де українське населення кількісно переважало, українці становили 1,6 млн чол.).

Етнографічну ситуацію України і прилеглих до неї на сході і південному сході території ілюструє рис. 5.

За даними перепису 1939 р. українці в усіх областях даного економічного району становили лише 565 тис. чол. (5,4% усіх жителів). Таким чином, на цій пограничній з Україною історичній українській території чисельність українців скоротилася за відносно короткий час (13 років) майже в чотири рази. Спроби пояснити це «поширенням асиміляційних процесів», «результатом поглиблення російсько-українських зв'язків», «завищенням даних перепису населення 1926 р.» і т.д. є не що інше, як намагання відвернути увагу громадськості від головної причини — повсюдної русифікації, яка велась із застосуванням грубих тоталітарних методів, створенням передумов для непроститності називати себе і своїх дітей українцями.

Для глибшого з'ясування тих процесів, які відбувалися і відбуваються в національно-політичному і етнічно-культурному житті української діаспори в східній (російській) частині Слобідської України, розглянемо особливості заселення цього регіону в різні історичні періоди. Оскільки висвітлювати особливості освоєння українцями колись єдиної Слобожанщини окремо по східній (російській) і західній (українській) її частинах недоцільно, розглянемо це питання у руслі спільного процесу заселення всіх частин цього східноукраїнського історичного етнічного регіону.

СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА

Особливе місце серед української діаспори в Росії займає Слобожанщина, Слобідська Україна (історична назва сучасної крайньої східної території України, що займає Харківську, Сумську, північ Донецької та Луганської областей, а також південну частину Воронежської, Курзької та більшість Білгородської обл.), яка, як відомо, переважно заселялася українцями і була розташована як у сучасних межах України, так і в сучасних межах Росії. Втім; ця територія, висунута на крайньому сході, місця-

ми глибоко заходить в російський етнос, тісно взаємопов'язана з ним, була і є ареною дуже тісних українсько-російських економічних і національно-етнічних залежностей. Один з відомих дослідників Слобожанщини акад. Д. І. Багалій так писав про етнічне начало обширних земель Слобожанщини: «Для кожного мешканця дніпровського Правобережжя і навіть Лівобережжя тодішнє Дике поле, яке потім заселяли своїми слободами українські переселенці і котрі раніше, у домонгольську добу, у XI—XIII ст. було заселено прадідами слобожан — древніми русичами Чернігово-Переяславської землі, хоч було дідизною українців XVII ст., але далекою Україною*». Таким чином, Слобожанщина була в XI—XIII ст. об'єктом давнього східно-слов'янського освоєння, яке в основному велося тим народом Київської Русі, який брав безпосередню участь у формуванні української нації. Упродовж XV—XIX ст. Слобожанщина переважно заселялася вихідцями з українських земель.

Відомо, що татарські напади на багато століть перетворили ці родючі освоєні землі в безлюдний край, в так зване Дике поле. Упродовж XV — першої половини XVI ст. ця територія знову почала заселятися, що вимагало належної її охорони від набігів кочовиків з півдня. Московський уряд ще в середині XVI ст. створював так звані оборонні лінії від Путивля до р. Сейм. Наприкінці XVI ст. (1584—1598) укріплені пограничні лінії просунулися на південь уздовж лінії Білгород—Курськ—Воронеж—Валуйки. Розташовані поблизу укріплень землі були неосвоєними. Вільні, переважно степові і лісостепові регіони одночасно освоювалися з заходу українцями, з півночі — великоросами.

Поступовий «наступ» на схід українських селян, які втікали від жорстокого феодального гніту на не зайняті і безплатні, але на дуже не-

* Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Харків, 1990. С. 15.

безпечні землі, має свою історію. Вже на початку XVII ст. великі загони українських селян і козаків оселялися біля перших укріплених ліній, що проходили поблизу Орла і Єльця та інших поселень, де вступали на військову службу. В названих районах осідали й російські поселенці. Таким чином, тоді усі, хто осідав на цих тепер нічийних, а колись землях Чернігівсько-Сіверського князівства, національних діаспор — ні російської, ні української — не утворювали. Український етнос поширювався на ці землі зі заходу і фактично зростав за рахунок «охоплення» прилеглих східних територій; російський етнос, таким чином, йшов на південь, безпосередньо збільшуючи смугу суцільного розселення росіян. Отже, говорити про українську (як і про російську) діаспору в таких умовах навряд чи правомірно. Але в більш північних і центральних районах сучасних Центрально-Чорноземних областей, де в умовах значного переважання росіян осідали українські поселенці, останні, зрозуміло, формували там українську діаспору. Аналогічна ситуація складалася в західній частині названих областей, які безпосередньо прилягали до районів суцільного розселення українців, з тією тільки різницею, що серед українського етносу діаспору утворювали менш чисельні поселенці з Росії.

У період загострення боротьби проти Польщі і частих поразок у цій боротьбі посилювався процес переселення на схід. Саме тоді великий загін українських козаків і селян до 1000 шабель під проводом гетьмана Я. Острянина перейшов на територію сучасної Харківщини і в 1638 р. осів на Чугуєвіч городищі, де пізніше виник Чугуїв.

Аналогічні приклади можна примножити. У 1652 р., наприклад, на базі козацького полку (також у 1000 шабель), що його привів полковник Іван Зіньковський (Іван Дзиковський) з-під Острога на Волині, був створений перший і найбільший на Слобожанщині Острогозький полк і заснований Острогозьк (його звали ще

Рибне — через Рибне озеро і рибний торг). В 1652 р. із містечка Ставищ Білоцерківського полку на Слобожанщину перейшов загін Герасима Кіндратовича (Кондратьєва), на основі якого був створений Сумський полк. З переселенців-українців Правобережжя і Лівобережжя на так званому Муравському шляху в 1654 р. було засновано Харків та деякі інші слободи, з яких згодом було сформовано Харківський полк. Тут оселилося 587 родин, а через кілька років (у районі Салтавського городища) осіло ще 670 родин*.

В 1654 р. 1587 переселенців заснували Охтирку — центр Охтирського слобідського полку.

Освоєння південної частини Слобожанщини привело до створення тут (1663) Балаклійського полку. Його засновник — козацький отаман Яків Черніговець, який привів сюди 150 українських сімей із Задніпров'я. Він збудував також невелику фортецю Ізюм, яку згодом (1681 р.) розбудував Григорій Донець.

Земельні відносини на Слобожанщині базувалися на основі так званої займанщини, тобто безплатного володіння певною кількістю вільної землі. Розміри земельних наділів залежали від умов конкретних територій, але в цілому були досить великими. При заснуванні Чугуєва, наприклад, його жителям виділяли по 30 десятин на душу, при заснуванні Ахтирки — по 42 десятини.

Освоєні в XVII—XVIII ст. українцями прилеглі до України землі Слобожанщини переважно стали не місцем формування української діаспори, а територіальною основою українських етнічних земель. В той же приблизно час зароджуються на цих землях і російські етнічні території. Словом, законність в названих регіонах етнічних українських і російських земель має фактично одні і ті ж історико-етнічні корені та юридичний статус.

* Грушевський М. До справ східних границь України // Ратуша. 1991. 29—30 лнв.

Одночасно з масовою українською селянською і козацькою колонізацією на Слобожанщині почалося спорудження монастирів — загально-визнаних центрів освіти і культури. 1624 р. з'являється перша згадка про широко відомий Святогорський монастир, який був тоді добре озброєною неприступною фортецею. В Острогозькому полку збудовано Дивногорський монастир, який був укріплений в 1652 р. і заселений українцями. Були створені також Шатрищегорський, Охтирський, Троїцький, Краснокутський, Курязький, Зміївський, Миколаївський, Козацький, Острогозький жіночий монастирі, переважно заселені вихідцями з України.

У 50—60-х роках царський уряд сформував з українських поселенців козацькі слобідські полки, які спочатку були покликані захищати Слобожанщину і Лівобережжя від вторгнення з півдня кримських татар і ногайців. У той час були створені Острогозький (Рибинський), Охтирський, Сумський і Харківський полки (з останнього в 1685 р. був виділений Ізюмський полк).

У другій половині XVII — першій половині XVIII ст. на ці райони часто нападали татари. В 1658 р., наприклад, вони вісім разів робили спроби захопити Зміїв, три рази — Валки і т.д. Особливо інтенсивними були напади татар у 1680 і 1691 р.

З середини XVII ст. почалося більш інтенсивне освоєння Слобожанщини; частина переселенців з Правобережжя заселяла також слабо освоєні райони Гетьманщини. Особливо посилювалося переселення на Гетьманщину і Слобожанщину в 70-х роках, коли життя правобережних селян стало вкрай важким через спустошливі набіги татар, активізацію протиселянських акцій польських військ. У ці роки переїхало на Лівобережжя близько 120 тис. чол. Ці переселенці осідали в багатьох районах; частина з них переїхала на вільні землі Слобожанщини, зокрема на Стародубщину, де природно-грунтові умови були близькими до таких же умов

у районах вибуття. В 90-х роках XVII — на початку XVIII ст. на Стародубщині виникло 128, Ніжинщині — 114 поселень. Населення всього Лівобережжя зросло до 1,8 млн. чол.

На початку 50-х років XVII ст. на Слобожанщині виникає цілий ряд поселень — фортець, заснованих українськими селянами і козаками — вихідцями з Правобережної України. Тоді ж були створені Ближня Полуб'янка, Тростянка та інші поселення. В 60-ті роки переселенці з Правобережжя і Чернігівщини засновують Балаклію, Суджу та ін. Про інтенсивне освоєння Слобожанщини свідчать такі дані: за 1657—1687 рр. кількість міських поселень зростає з 64 до 232 (в них жило близько 250 тис. чол., переважно українців)*.

На Слобожанщині існувала українська автономія. На чолі полкових урядів стояли полковники і полкова старшина. Полковник керував військовими і адміністративними справами всієї полкової округи, затверджував судові постанови, роздавав землі. Полкову старшину становили обозний, суддя, осавул, хорунжий і два писарі. Але з початку XVIII ст. автономія Слобожанщини поступово обмежується, а цариця Катерина II знищила її остаточно. Вже в 1700 р. Петро I видав грамоту про обмеження виборчого права (полковники стали займати цю посаду до смерті). Слобожанщина була приєднана до Азовської губернії, Харківщина — до Київської губернії. За часів Катерини II полки перейшли під владу Військової колегії. В 1732 р. козачі полки було перетворено в армійські, ліквідовано старовинне право займанщини, заборонено вільний вихід із Слобожанщини і т. д. У 1765 р. козацьке самоврядування було повністю ліквідоване, а Слобідська Україна увійшла до складу Слобідсько-Української губернії.

* Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII—XVIII вв. Харьков, 1964. С. 108, 113.

Основним заняттям населення Слобожанщини було землеробство, садівництво, скотарство, бджільництво, винокуріння, млинарство, виготовлення смоли і дьогтю, селітри, ткацтво, чоботарство, краецтво, столярство, ковальство, гончарство, римарство, чинбарство (виправка шкір). Активно велася торгівля: широко відомі були Слобідсько-Українські ярмарки.

Значного розповсюдження набула на Слобожанщині освіта. Переселенці разом з будівництвом нових осель споруджували церкви і школи. Українські школи були тісно пов'язані з братствами. В Охтирці школа працювала з 1675 р. У XVIII ст. (1732) лише в чотирьох полках Слобожанщини було 124 школи (Харківському — 20, Охтирському — 25, Ізюмському — 33, Сумському — 47). У цих полках населення становило тоді 303,1 тис. чол., або одна школа припадала на 2524 душі (в 1884 р., коли за шкільництво серйозно взялося земство, одна школа припадала тут на 4270 душ). Школи були церковно-приходські. Навчання переважно велось українською мовою. В 1726 р. з Білгорода було перенесено до Харкова духовну школу — Колегіум, в якій навчалося близько 500 учнів. На Слобожанщині жив відомий український просвітитель, філософ Григорій Сковорода. Поступово головним центром Слобідської України став Харків, населення якого швидко зростало.

У XVIII ст., як відомо, зменшилася загроза вторгнення в південні райони Лівобережжя і Слобожанщини кримських і ногайських татар. Це сприяло посиленню колонізації їх більш південних територій. Особливе місце в новому заселенні в той час також зайняла Слобожанщина — відносно слабо залюднений регіон із сприятливими ґрунтово-кліматичними умовами, де феодальні відносини були не такими жорстокими, як на Правобережжі чи в краще заселених районах Гетьманщини. Заселення Слобожанщини, як і всього Лівобережжя, змістилося тоді на південь, де було більше вільних земель. За

даними подушних переписів (1763—1764 рр.), на Лівобережжі (без Полтавського і чотирьох сотень Миргородського полків) жило 944 337 осіб чоловічої статі (а всього близько 2 млн чол). Наводяться дані про національний склад населення: 98,82% усіх жителів становили тут українці (росіян нараховувалося 11,1 тис. чол.). Чисельність населення Слобідської України 1763 р. була в 3,5 раза меншою, ніж чисельність населення Лівобережжя і досягла близько 0,6 млн чол. (у тому числі 308,1 тис. осіб чоловічої статі)*.

У 1763 р. частка українців у деяких південних регіонах Воронежчини і Білгородщини, що була складовою частиною Слобожанщини, зростає. Наприклад, у таких повітах Воронежської губернії, як Хоперському, Середському і Павловському, питома вага українців становила відповідно 80,82%, 73,7% і 57,39% від усього населення**. В цих районах переважно поселялися вихідці з Правобережної України, Галичини, Волині.

На сході сучасної України і в крайніх прилеглих до неї районах Росії упродовж XVIII ст. відбувалися значні зміни в адміністративному поділі, який, безперечно, впливав на зміни в етнічній структурі населення. Вже в 1719 р. більшість східних територій України і прилеглих районів Росії (Слобожанщина з Курщиною, Харківщина, частина Воронежчини) увійшла до складу Київської губернії. Як результат, там посилювалися впливи української мови, культури, народних традицій. У 1779 р. після створення Курського намісництва до його складу ввійшла частина Слобожанщини. У 1797 р. частина Харківщини також була передана до складу Курської губернії. В наступний період відбувалися далі зміни в адміністративному устрої цього регіону. Внаслідок інтенсифікації пе-

* Махнова Г. П. Чисельність і склад українського населення Росії в 60-х рр. XVIII ст. // Укр. іст. журнал. 1965. № 2. С. 113—114.

** Там же. С. 115.

реселенських потоків з Росії в національній структурі населення зростає частка росіян, особливо на північних територіях Курщини і Воронежчини.

Наприкінці 60-х років XIX ст. частка українців на Курщині становила 25% усього населення (0,4 млн чол.). Найвища питома вага українців серед усього населення була в південних повітах: Гайворонському — 57,34%, Новооскольському — 55,94%, Рильському — 41,76%, Білгородському — 34,29%, Корочанському — 26,41%. Українці заселили також південну територію Воронежської губернії. В Острогозькому повіті, наприклад, частка українців становила понад 90% усього населення, Богучарському — 89%, Бирючинському — 74%, Павловському і Валуйському — по 50%.

Дані перепису населення 1897 р. засвідчили високу питому вагу українців також на прилеглих територіях сучасної Росії. У Курській губернії частка українців зростає і вони становили тут 32,6%. В окремих південних повітах питома вага українців була ще вищою: в Білгородському — 78,6%, Гайворонському — 58,9%, Новооскольському — 52,5%, Суджанському — 47,9%. (В абсолютному значенні чисельність українського населення у названих повітах відповідно становила 137,0 тис., 104,5 тис., 86,2 тис., 72,0 тис. чол.). Усього в Курській губернії в 1897 р. проживало 523,3 тис. українців (усе населення губернії налічувало 1604,5 тис. чол.).

Вищою, ніж у Курській губернії, була питома вага українського населення серед жителів прилеглої до сучасної України території Воронежської губернії, яка в 1897 р. становила 43,6%. Три південні повіти Воронежчини були майже суцільно українськими. В Острогозькому повіті, наприклад, частка українців становила 90,5%, Богучарському — 81,8%, Бирючинському — 70,2%, Павловському — 42,0%. Усього ж у Воронежській губернії нараховувалося 854,1 тис. українців (з 1967,6 тис. чол. усіх жителів), у тому числі в Острогозькому повіті — 247,2 тис.

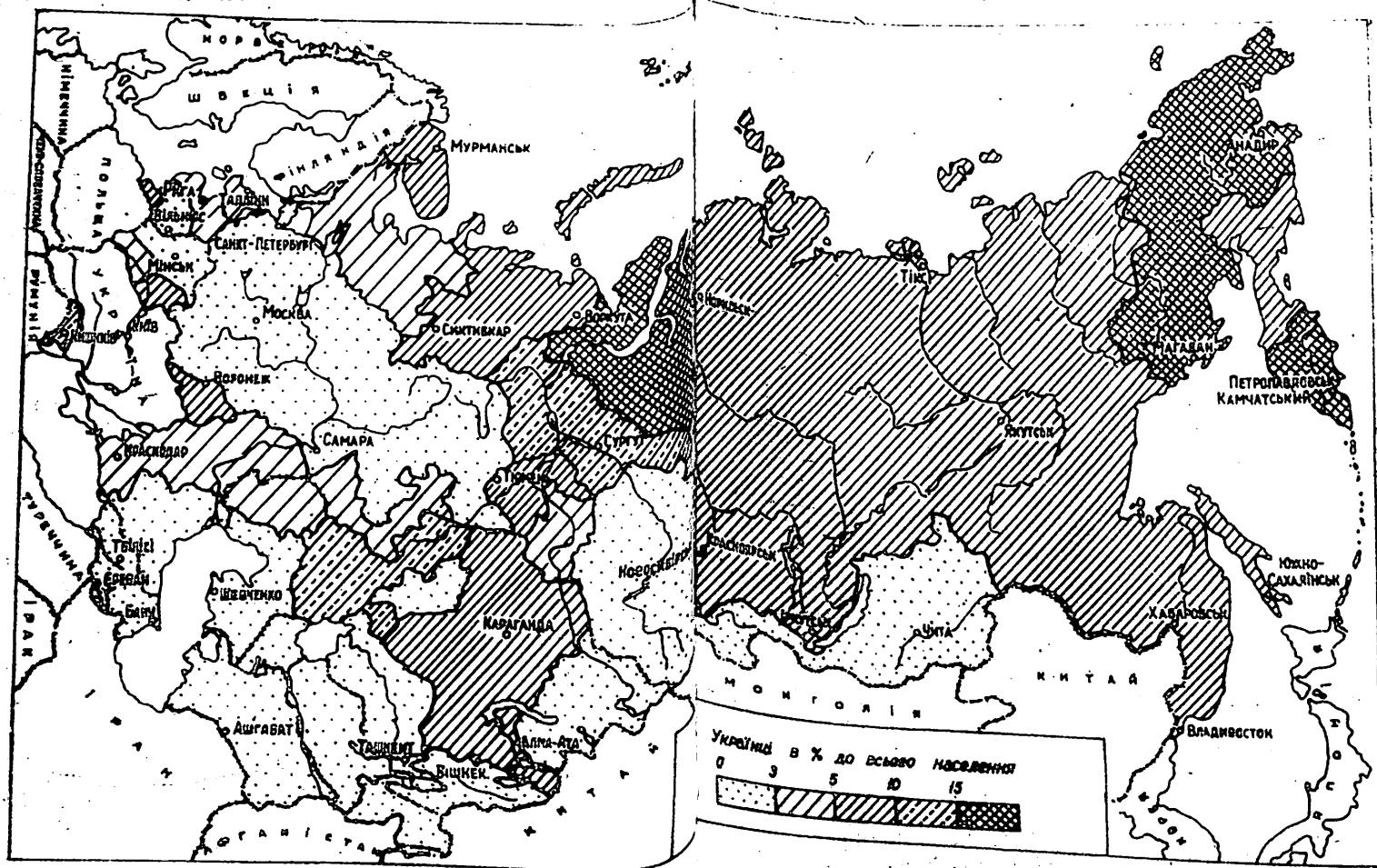

Рис. 2. Розселення українців у республіках колишнього СРСР (1989 р.).

(з 273,2 тис.), Богучарському — 253,6 тис. (із 310,0 тис.), Бирючинському — 140,8 тис. (з 200,7 тис.), Павловському — 66,1 тис. (з 157,4 тис.).

У довідці, підготовленій у 1924 р. акад. Д. І. Багалієм за дорученням голови ВУЦВК Г. Петровського, яка враховувалася адміністративно-територіальною комісією при ЦВК УРСР при складанні Українського проекту врегулювання державних кордонів УРСР, РРФСР і БРСР, акцентувалася, зокрема, увага на тих національно-етнічних процесах, що відбувалися на названих вище українських землях, де протягом останніх десятиліть українці стали жити в діаспорі. «Порівнюючи числа діалектологічні з числами етнографічними, — вказано в цій довідці, — ми бачимо досить помітну різницю між ними: другі значно менші, ніж перші. Це пояснюється, з одного боку, процесом русифікації, що так енергійно провадився за часи царизму, з другого, й тим констатованим фактом, що завдяки відсутності національної самосвідомості значна частина населення, що його рідною мовою була українська, зачисляла себе, або, краще сказати, ті регістратори-росіяни, що вели перепис на Курській та Воронежській губерніях, зачисляли його до руських, коли воно не було великоросійським.

У всякому разі, можна сказати на підставі всіх документальних джерел, що по числу українського населення на першому місці стоять такі повіти Воронежської і Курської губерній: 1) Острогозький, 2) Богучарський, 3) Бирючинський, 4) Білгородський, 5) Гайворонський, 6) Путивльський; в них усіх українців далеко більше 50 процентів».*

При врегулюванні українсько-російських кордонів у 1924—1925 рр. враховувалися результати перепису населення 1897 р., а також мате-

* Багалій, Д. І. Историко-этнографические и лингвистические материалы про северный кордон УРСР з РРФСР // Ратуша. 1991. 29—30 лп.

ріали списків населених місць Центрального Статистичного Комітету Внутрішніх справ, виданих у 70-х рр. XIX ст. (по Воронежській губ. у 1865 р., т. 9; по Курській губ. у 1868 р., т. 20). Встановлення цих кордонів мало принципове значення: на захід (південний захід, північний захід) від них українці, які проживали на українських етнічних землях, становили більшість усього населення. І навпаки, на схід (південний схід, північний схід) від цих етнографічних кордонів українці умовно жили в діаспорі. Таким чином, встановлення у радянські роки державних кордонів між Україною і Росією дозволило вирішувати питання розселення української діаспори значно простіше: українці, що живуть за межами України, утворювали українську діаспору (навіть на суцільних українських землях).

У дорадянський час українське національно-культурне життя в середовищі української діаспори на Слобожанщині майже повністю припинилося. І тільки після повалення царату воно почало відроджуватися. Відбулися (1917 р.) українські з'їзди в Острогозьку, Валуйках та інших містах, які висловилися за приєднання цих територій до України. В 1918 р. українська делегація оголосила пропозиції про розмежування з Росією Воронежчини і Курщини, згідно з якими більшість земель, переважно заселених українцями, повинні були відійти до України. Це питання піднімалося у 1920, 1922, 1924—1925 рр. У травні 1927 р. ЦК КП(б)У знову вносить пропозицію про передачу України тих земель, що увійшли до Росії, де більшість населення становлять українці і де вони живуть компактно. З аналогічними пропозиціями зверталися в Москву збори населення багатьох районів і повітів даного регіону. Але вже наприкінці 20-х років можливості для національно-культурного розвитку тут значно погіршилися. Окремі українські школи і пункти по ліквідації неписьменності, які були створені тут у 1925 р. за вказівкою Президії Всеросійського

ЦВК на Слобожанщині, припинили своє існування. З 1927 р. заборонили українську мову на Воронежському робфаці, Українському педагогічному технікумі і т.д.*

Проведений у радянський час перший ґрунтовний перепис населення 1926 р. значно загострив проблему української діаспори в колишньому Радянському Союзі, в тому числі і в східній частині Слобожанщини. Результати цього перепису показали, що в СРСР поза Україною живе значно більше українців, ніж це прогнозувала адміністративно-територіальна комісія ЦВК УРСР при складанні Українського проекту врегулювання державних кордонів УРСР, РРФСР і БРСР. Зокрема, згідно з даним переписом, лише в РРФСР нараховувалося 7 873 тис. осіб, які називали себе (або своїх дітей) українцями. По окремих економічних районах вони розселилися таким чином: на Північному Кавказі їх налічувалося 3107 тис., Центральних Чорноземних областях — 1652 тис., у Нижньо-Волзькому краю — 440 тис., Північно-Східному краю — 186 тис., Казакській (Каззахській) АРСР — 861 тис., Західно-Сибірському краю — 765 тис., Далекосхідному краю — 315 тис. Відносно небагато українців зосереджувалося в Білорусії (34,5 тис.), Закавказзі (35,5 тис.).**

У Росії, де живе велика кількість українців, можна виділити суцільні українські і змішані українсько-російські території. За матеріалами перепису 1926 р. на розташованих в РРФСР суцільних українських землях (де переважають українці) — на Слобожанщині (вони переважно співпадають з Центрально-Чорноземною областю)***, а також частково з прилеглими до

* Сергійчук В. Українці в імперії. С. 5.

** Малая Советская Энциклопедия. М., 1931. Т. 9. С. 140.

*** Центрально-Чорноземна область (ЦЧО) створена в 1928 р. з колишніх Воронежської, Курської, Орловської, Тамбовської і південних повітів Тульської і Рязанської губерній. Площа — 192,0 тис. км², нас. — 12,1 млн чол.

України північними землями Ростовщини (Донщини) відповідно жило 2 200 і 778 тис. чол., у тому числі українців — 1412 і 597 тис. Це становить 64,2% і 76,8% від усіх жителів. На змішаних — українсько-російських — територіях Слобожанщини в 1926 р. налічувалося близько 88 тис. чол., в тому числі назвали себе, ймовірно, українцями 124 тис. (14,1% від усього населення). Тут йдеться про приукраїнські території Брянщини.

У повоєнні роки демографічна та етнічно-національна територія на зарубіжній Слобожанщині суттєво змінилася. В результаті голоду 1932—1933 рр., репресій, виселення в Сибір, а також військових дій під час другої світової війни кількість жителів зарубіжної Слобожанщини скоротилася; різко зменшилася і частка українців у національній структурі населення. Ці зміни відбувалися і в повоєнний час, про що свідчать результати переписів населення: у 1959 р. у Воронежській, Курській і

(1930), в тому числі українці — 1815 тис. (15,5% усього населення). В південно-західній частині українське населення переважало.

Про етнічнонаціональну характеристику в Центрально-Чорноземному районі у дорадянський час свідчать такі дані. Наприкінці XVIII ст. частка українців тут становила 17%, а в цілому по Воронежській та Курській губерніях цей показник відповідно становив 40% і 27%. У цілому по ЦЧР частка українців у 1897 р. дорівнювала 16%. У 1926 р. українці становили в цьому районі 16%, в тому числі в південній частині Воронежської і Курської областей — як відзначалося, абсолютну більшість усіх жителів.

У повоєнний час у межах Центрально-Чорноземного економічного району чисельність українців різко зменшилася: в 1959 р. вона становила 279,4 тис., в 1989 р. — 249,2 тис. Особливо інтенсивно йшов процес русифікації українців на Воронежщині, де в 1989 р. жило 122,6 тис. українців (у 1959 р. — 176,8 тис.). Лише 14,2% з них (в 1959 р. 19,8%, 1970 р. — 9,4%) вважають рідною мовою українську (за даними перепису 1926 р. майже всі вважали українську рідною мовою). Це результат етноциду українців на їх багатовікових історичних землях. До речі, частка українців Воронежщини, яка не визнає рідною мовою українську, є найнижчою серед усіх областей, країв та автономій колишнього СРСР.

Брянській обл. чисельність українців відповідно становила 176,8, 15,6 і 8,3 тис. чол. (7,5%, 1,1% і 1,2% від усього населення), в 1970 р. — 145,8, 15,7 і 21,1 тис. чол. (5,8%, 1,1% і 2,0%), в 1979 р. — 135,2; 19,5 і 22,2 тис. чол. (5,5%, 1,4% і 1,5%), в 1989 р. — 122,6, 22,7 і 21,7 тис. (5,0%, 1,7%, 1,8%).

Особливо посилилася тут русифікація в повоєнний час. У Воронежській обл. рідною мовою назвали українську лише 14,2% українців, Курській — 53,7%, Брянській — 46,9%. Ймовірно, в майбутньому, з розвитком демократії в нашім регіоні, частка тих, хто визнає себе українцями, значно зросте (різко збільшиться питома вага тих українців, які вважатимуть рідною мовою українську). З'являться тут українські школи, які повністю були ліквідовані ще в довоєнні роки, українські заклади культури. Українська мова перестане бути неprestижною, «націоналістичною». Сподіваємося, що на зарубіжній Слобожанщині українська мова матиме такий статус, як тепер має російська мова на Україні.

У деяких сучасних виданнях оцінка тих процесів денационалізації українців, які повсюдно стимулювалися серед української діаспори в колишньому СРСР, подається у відриві од реального життя, під впливом тих догм, що їх десятиліттями висувала офіційна пропаганда. Ось приклад: «Важную роль в формировании современного самосознания жителей украинского происхождения сыграло то, что Белгородская, Воронежская, Курская области, где всегда преобладало русское население (?), входят в состав Российской Федерации. При определении национальности нередко решающим становится место рождения и район длительного проживания. Поэтому процессы этнического смешения населения значительно сильнее выражены в районах дисперсного расселения украинцев среди русских, а также в тех селах,

в которых более двух столетий вместе жили русские и украинцы»*.

Інший приклад: «Перепись 1926 г. учитывала «народность» спрашиваемых..., перепись имеет целью «определить» племенной (этнографический) состав населения. Фактически же счетчики могли довольно часто определять народность населения по его этническому происхождению, т.е. генетическим способом. Это приводило к завышению численности украинцев (?) за счет лиц украинского происхождения (как и росиян на Украине? — Ф.З.), находившихся в этнически переходном состоянии и затруднявшихся определить свою национальную принадлежность»**.

Дивні «аргументи». Хоч би слово про голодомор 1932—1933 рр., від якого загинули мільйони українців, що проживали на історичних українських землях в Росії. А заборона національно-культурного життя українців повсюдно, особливо в російській діаспорі? Чому росіянам в українській діаспорі, які мали школи на рідній мові і т.д., не важко було «определить свою национальную принадлежность»? І нарешті, чому українці в США, Канаді, Бразилії, Аргентині асимілюються набагато повільніше, ніж у Росії? Відповідь однозначна: головна причина високої асиміляції українців на історичних українських землях у Росії — русифікація, яка останніми десятиліттями велася широким фронтом, повсюдно, авторитарним способом, дуже жорстоко. Наївно думати, що доросла людина, як це пишуть окремі автори, не може визначити своєї національності. Достатньо побувати в українських селах Воронежчини, Курщини, Білгородщини, де проживають, згідно з переписом, росіяни, щоб переконатися в цьому.

* Чижикова Л. М. Русско-украинское пограничье: История и судьбы традиционно-бытовой культуры (XIX—XX вв.). М., 1988, С. 50—51.

** Черная Н. В. Назв. праця. С. 67.

ПІВНІЧНИЙ КАВКАЗ

Північний Кавказ належить до пограничного з Україною регіону РРФСР, територія якого є продовженням на південному сході українських етнічних земель. На пограниччі з республікою розміщена Ростовська обл., в якій ще в середині 20-х років переважало українське населення. На південний схід від Ростовської обл. знаходиться Кубань (Краснодарський край), наприкінці XVIII ст. цілком заселена українцями (висланими туди запорізькими козаками). Ще перед тим українці освоювали територію сучасної Ростовської обл. (Донщину). В 50—60-х роках XVI ст. запорізькі козаки під проводом Вишневецького робили спроби взяти штурмом фортецю Азов. Дещо пізніше близько 5 тис. запорожців, повертаючись з походу на Астрахань, заснували поблизу Азовської фортеці поселення Черкаськ. У даному районі й досі збереглися поселення, зв'язані з іменем Вишневецького — Верхній і Нижній Вишневецький*. Тут у середині 20-х років у багатьох регіонах чисельно переважали українці (як і в деяких прилеглих регіонах Ставропільщини). Але в першій половині 30-х років кількість українців Північного Кавказу за короткий час дуже різко (в 10 разів) скоротилася в результаті політики етноциду, що її проводили офіційні кола СРСР. У повоєнний час питома вага українців серед усіх жителів Північного Кавказу продовжувала залишатися низькою — близько 3% навіть у таких адміністративно-територіальних формуваннях, як Ростовська обл. і Краснодарський край, де колись українці становили більшість, їх частка у 1989 р. дорівнювала лише відповідно 4,2% і 3,9%. В автономних же утвореннях Північного Кавказу українці не перевищували 1,0—2,4% усього населення (табл. 4).

Українська діаспора тепер переважно розселена в західній та північно-західній частині

* Сергійчук В. Назв. праця. С. 7.

Таблиця 4

Українська діаспора на Північному Кавказі

Територія	Чисельність українців, чол.				Питома вага українців серед усього населення, %	Частка українців, які вважалися рідною мовою українську, %						
	1970 р.		1979 р.			1970 р.		1979 р.				
	1959 р.	1970 р.	1979 р.	1989 р.		1959 р.	1970 р.	1979 р.	1989 р.			
Краснодарський край в тому числі	145592	169711	158578	195883	3,87	3,76	3,55	3,88	40,7	46,6	41,9	40,7
Адыгейська АО	7988	11214	12078	13755	2,81	2,91	2,99	3,18	46,3	51,7	48,9	47,5
Ставропольський край в тому числі	43078	53472	56613	69189	2,29	2,32	2,27	2,45	40,6	50,7	45,5	48,3
Карацаяво-Черкеська АО	4011	4819	0,0	0,0	1,44	1,40	0,0	0,0	45,3	58,9	0,0	0,0
Ростовська обл.	137578	149028	156763	178803	4,16	3,89	3,84	4,17	44,2	43,7	43,0	43,3
Дагестанська АРСР	10256	8996	0,0	0,0	0,96	0,63	0,0	0,0	47,7	60,9	0,0	0,0
Кабардино-Балкарська АРСР	8400	10362	12139	12826	2,00	1,76	1,82	1,70	45,2	53,9	54,9	55,3
Північно-Осетинська АРСР	9362	9250	10574	10088	2,08	1,67	1,79	1,60	42,8	51,8	52,5	55,4
Чечено-Інгушська АРСР	13710	12676	12021	12637	1,93	1,19	1,04	1,00	42,7	49,1	49,3	58,6
Всього	367276	413495	416688	479426	3,12	2,86	3,03	3,23	42,5	47,0	43,9	45,3

даного регіону — в Краснодарському краї (в 1989 р. — 195,9 тис. чол.) і Ростовській обл. (178,8 тис.), де зосереджено близько 60% усього українського населення Північного Кавказу. Чисельність українців в автономних республіках регіону відносно невелика і становить по 10—13 тис. чол. Досить чисельною, особливо на заході і північному заході, є українська діаспора в Ставропольському краї (в 1989 р. — 69,2 тис. чол.).

Упродовж повоєнних років чисельність українців Північного Кавказу залишилася без суттєвих змін — вона становила 368—479 тис. чол. Винятком є лише останні роки — згідно з переписом 1989 р., наприклад, число українців зросло тут порівняно з 1979 р. на 73 тис. чол.

За даними повоєнних переписів населення частка українців, які вважають українську мову рідною, в цілому по Північному Кавказі в окремі роки становила: 1959 — 42,5%, 1970 — 47,0%, 1979 — 43,9%, 1989 — 45,3%. Спостерігається певна територіальна особливість у рівні збереження українцями рідної мови. Найвища частка українців, які вважають рідною мовою українську, спостерігається в автономних республіках, де цей показник в Кабардино-Балкарії, Чечено-Інгушетії і Північній Осетії в 1989 р. перевищував 55% і порівняно з даними попередніх переписів значно зріс. Пояснюється це насамперед новим оселенням там українців.

Характерною особливістю змін, які відбуваються в кількості українців у повоєнний час, є деяке збільшення їх в тих регіонах, де число українців відносно велике, а отже, там, де їм належить більша питома вага серед усіх жителів. Наприклад, число українців за 1959—1989 рр. зросло по Краснодарському краю із 145,6 до 195,9 тис., Ростовській обл. — з 137,6 до 178,8 тис., Ставропольському краї — із 43,1 до 69,2 тис. чол. В автономних республіках Північного Кавказу чисельність українців за вказані роки практично не змінилася.

Переселення українців на Північний Кавказ почалося із 60-х років XVIII ст., переважно на Донщину і Ставропілля. Наприкінці XVIII ст., як буде докладніше висвітлено в наступному підрозділі, на Кубань були поселені вигнані з України, як можливі повстанці проти царської влади, запорізькі козаки. Упродовж XIX ст., особливо після реформи 1861 р., на Північному Кавказі стали інтенсивно поселятися переважно вихідці з Лівобережної України, особливо з Полтавщини і Чернігівщини. Частка українського населення в цілому по регіону становила в 1795 р. — 19%, 1897 р. — 29%, 1926 р. — 33,9%.

Спостерігалася певна територіальна диференціація в розміщенні українців. Наприкінці XVIII ст. все населення Кубані (Краснодарський край) було українським. У 1897 р. українці становили тут 47%, 1926 р. — 41%. У Ростовській обл. у названі роки питома вага українців серед усього населення відповідно дорівнювала 31,3%, 28,1% і 53,0%, на Ставропіллі — 9,4%, 36,6% і 27,3%.

У 30-ті роки, внаслідок голодомору, виселення так званих куркулів (а більшість козацького населення Північного Кавказу було таким), репресій і неухильного проведення політики етноциду щодо українського населення, його чисельність у цілому по району за 1926—1939 рр. скоротилася з 3,1 до 0,3 млн чол., або, як уже зазначалося, більше, ніж у 10 разів. Якщо в 1926 р. українці становили тут 33,9% усього населення, то в 1939 р. — лише 3,3%. Різко скоротилася упродовж 1926—1939 рр. частка українців серед більшості регіонів Північного Кавказу: у Краснодарському краю — із 41,1% до 4,7%, Ростовській обл. — з 53,3% до 3,8%, Ставропольському краю — з 27,3% до 2,3%, Калмицькій РСР — 10,3 до 0,6%, Кабардино-Балкарській АРСР — з 8,4% до 3,1%. Виняток становили лише Чечено-Інгушетія, де частка українців серед усіх жителів зроста з 0,5 до 13,5%.

Глибоке дослідження унікального в ХХ ст. процесу етноциду проти українців, особливо проти українців Північного Кавказу, повинно бути всебічно проведено в найближчий час.

У літературі даються оцінки про майже повну асиміляцію українців на Північному Кавказі росіянами. Н. В. Чорна, наприклад, пише у зв'язку з цим: «... процес обрусіння українського населення Північного Кавказу можна вважати практично завершеним». На нашу думку, такий висновок є передчасним. Повсюдний процес національно-культурного відродження зачепив усі регіони колишнього СРСР. Відбувається переоцінка вимушеного відходу від національності батьків, визнання себе багатьма представниками так званого російськомовного населення українцями. Цей процес уже тепер досить інтенсивно відбувається і на Північному Кавказі, де при незначному прибутті українців (а також при низькому природному прирості всього населення) кількість українців за 1979—1989 рр. зросла майже на 27 тис. чол. Це слід оцінювати як початок українізації української діаспори на українських етнічних землях, в умовах національно-культурного відродження. І, безсумнівно, цей процес у майбутньому буде добровільно і поступово посилюватися.

Особливої уваги заслуговує висвітлення питання про українську діаспору на Кубані (в Краснодарському краї) — на етнічній українській території нового походження, куди, як уже зазначалося, наприкінці ХVІІІ ст. були вислані запорізькі козаки.

КУБАНЬ

Переважно це територія Краснодарського краю, куди на початку 90-х років ХVІІІ ст. царський уряд насильно переселив запорізьких козаків, виділивши їм близько 30 тис. км² землі. Переселення це було вторинним — спочатку запорожці оселилися в південній частині межириччя Дні-

стра і Південного Бугу, на землях, які перед тим відійшли від Туреччини до Росії.

Відомо, що після зруйнування Запорізької Січі українських козаків як військово-політичну організацію було розпущено. Але в зв'язку з напруженням у відносинах між Росією і Туреччиною та назріванням між ними війни царський уряд організував на початку 1787 р. із запорожців так зване Військо вірних козаків (формувати військо доручили О. В. Суворову). Це військо разом з російською армією брало участь у Російсько-турецькій війні. В 1788 р. його було перейменовано у Чорноморське козацьке військо; козаків із сім'ями почали поселяти в назване межириччя з центром у м. Слободзеї (тепер у Молдові).

З політичних міркувань (близько Задунайська Січ, центральна частина України) в 1792 р. цих козаків (20 тис. чол., а також членів їх родин) було переселено далі від батьківщини — на Кубань — для продовження військової служби на так званій Чорноморській кордонній лінії. Чорноморські козаки заснували на Кубані 40 курінних селищ і дали їм ті самі назви, що їх мали курені в Запорізькій Січі. Адміністративним центром став Катеринодар (тепер м. Краснодар). В наступні роки туди переселено частину колишніх козаків, які після зруйнування Січі осіли на Катеринославщині та Херсонщині. На початку ХІХ ст. (1808—1820) царський уряд переселив на Кубань ще близько 50 тис. козаків з родинами з Чернігівщини і Полтавщини. У другій половині ХІХ ст. на Кубань з України переїхало близько 250 тис. чол. Поселялися також вихідці з Росії, представники корінних народів Північного Кавказу (значна частина виїхала звідти в Туреччину).

На Кубані переважало чоловіче населення. І тільки в 1832 р. царський уряд примусово переселив туди близько чотирьох тисяч дівчат з Лівобережної України.

Тут збереглися традиції Запорізької Січі: щороку обирали курінних отаманів, усі землі

були поділені на паланки. Військові клейноди, які були перевезені із Запоріжжя, зберігалися в збудованій тут кошовій церкві в Покрови. Переселенці вважали (і багато тепер вважає) себе українцями, зберегли українську мову, традиції, фольклор.

Царський уряд поступово ліквідував запорізькі порядки: козаки були позбавлені звання «вірні», кошового отамана стали назначати з Петербурга; в 1800 р. їх позбавили права обирати старшину; в 1842 р. було скасоване козацьке самоврядування; в 1860 р. частину нащадків колишніх запорожців переселили на південь і на їх основі створили Чорноморське (Кубанське) військо. У тому ж році це військо було об'єднане з Кавказьким лінійним козацьким військом і як окреме формування припинило своє існування.

Наприкінці XVIII ст. майже все населення сучасного Краснодарського краю було українським. За даними перепису 1926 р., в Кубанській окрузі (площа 35,9 тис. км², населення 1488 тис. чол.) переважали українці (61,5%) і росіяни (33,4%). До речі, високою була частка українців і у прилеглих районах. У цілому по Ростовській обл., наприклад, частка українців у 1795 р. становила 31,3%, 1897 р. — 28%, 1926 р. — 63,8%; на Ставропільщині питома вага українців у відповідні роки дорівнювала 9,4%, 36,6% і 27,3%.

На Кубані мало місце велике розшарування населення за соціальною ознакою. Під час першої світової війни тут жило 42,9% козаків і 57,1% некозаків (городників, іногородніх); козаки володіли 78% усієї землі. Мова в школах та адміністративних установах була російська.

У жовтні 1917 р. Кубань стала республікою в складі Росії. Складною була тут політична ситуація під час громадянської війни. В революційний період на Кубані, як і на більшості земель Північного Кавказу, в результаті воєнних дій у роки громадянської війни і в наступний період населення Кубані зменшилося.

Під час громадянської війни Кубань була ареною тривалих і запеклих військових дій різних армій і політичних сил. В той час там сформувалося дві головні політичні течії: чорноморці-українці, які відстоювали самостійність і воювали проти армії Денікіна, і проросійськи настроєні козаки. Рівень українізації тут був невисоким. Створено кілька початкових і дві середні українські школи. По станціях організовано близько 40 українських товариств «Прогресу», друкувалися тижневики «Чорноморець», «Кубанська Зоря». Понад 15 тис. воїнів кубанської армії емігрувало за кордон.

У 20-ті — на початку 30-х років активізувалися процеси українського національно-культурного відродження. В 1930—1931 рр. в більшості шкіл було введено українську мову, направилися вчителі з України, при Кубанському педагогічному інституті відкрився український відділ, друкувалося 20 українських районних і колгоспних газет.

За даними Кубанського окривідділу народної освіти, що їх наводить В. Сергійчук*, у 1925 р. на Кубані нараховувалося 900 тис. україномовних жителів, працювало майже 150 українських шкіл I ступеня, де 320 учителів навчали 14 тис. учнів. Але вже в 1932 р. українське національно-культурне життя на Кубані замерло: було закрито українські школи, на людних місцях спалювалася українська література з хат-читалень, були ліквідовані українські видавництва «Червоний прапор», «Радянський студент», Краснодарська філія Державного видавництва України. Багато українців, серед них усі вчителі українських шкіл, були репресовані. Велика частина населення померла з голоду в 1933 р., цілі станиці вивозилися на схід (наприклад, було вивезене усе населення великої станиці Полтавська, де під час громадянської війни була українізована вчительська семінарія, натомість в оселі нащадків запорожців по-

* Сергійчук В. Назв. праця. С. 8.

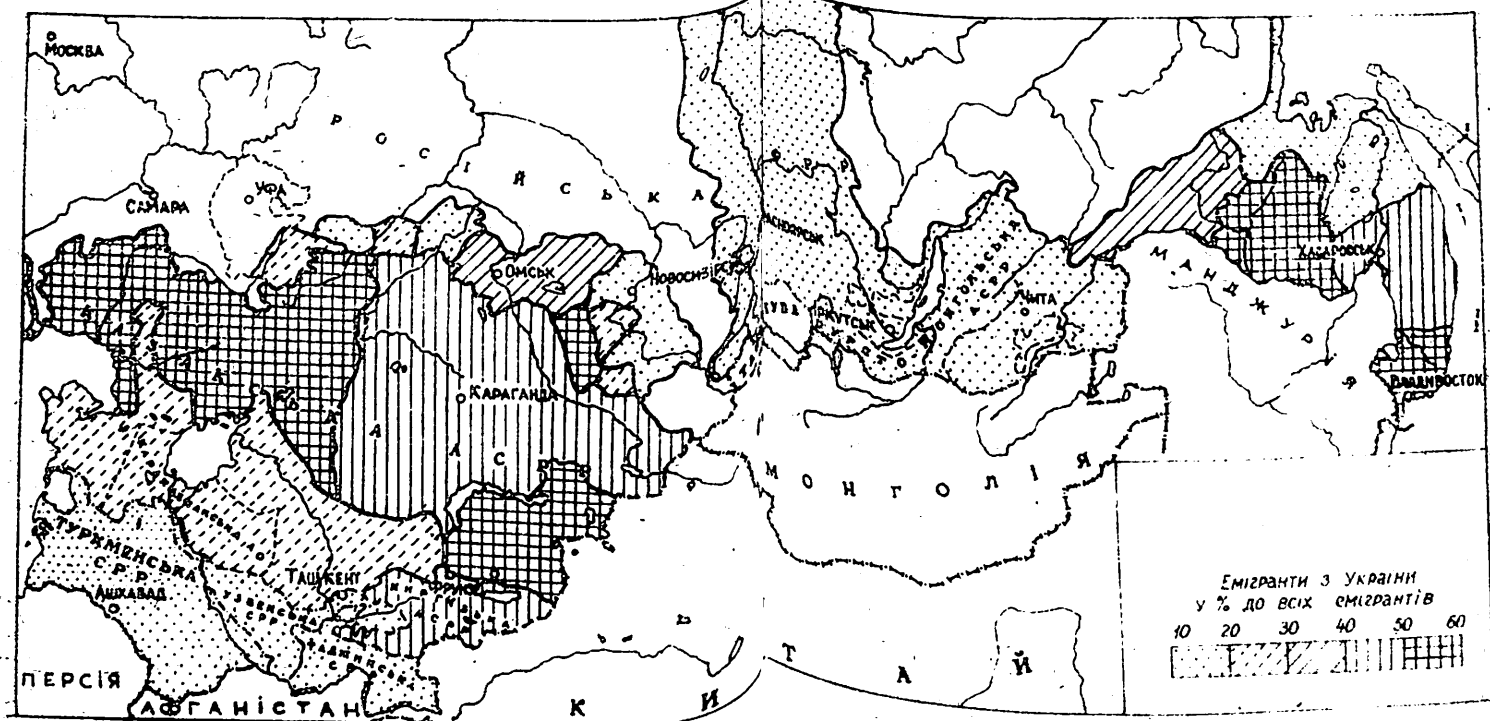

Рис. 3. Емігранти з України в Азії (1926 р.).

селили демобілізованих червоноармійців; станицю перейменували на Червоноармійську і її населення стало російськомовним. Українців, які брали участь в українському національно-культурному відродженні, репресували багатьох з них у 30-ті роки було знищено. Усе це призвело до зміни в 30-х роках демографічної ситуації Північний Кавказ (Північно-Кавказький край*) відносився до регіону, який зазнав найбільших втрат в результаті голоду 1932—1933 рр., про що можна судити з матеріалів офіційної статистики. Хоч ці матеріали не дозволяють зробити висновок про втрати від голоду (не враховано даних 1933 р., коли голод був найбільший), але вони дають змогу зробити територі-

* Північно-Кавказький край (колишня Південно-Східна область) був створений в 1924 р. з території колишньої Кубанської області, частин колишніх областей Терської та Війська Донського, а також частин колишніх губерній Ставропільської, Чорноморської та Астраханської. Центром був Ростов-на-Дону. Входило сім національних областей: Адигейська, Інгушська, Кабардино-Балкарська, Карачаєвська, Північно-Осетинська, Черкеська, Чеченська, а також Армавірська, Донецька (розташована між ріками Дон і Донець), Донська (розташована в басейнах рік Дон, Сіверський Донець, Сал, Манич та ін.). Кубанська, Майкопська, Сальська, Ставропільська, Терська, Чорноморська і Шахтинська округи.

Площа Північно-Кавказького району становила 293,6 тис. км², населення (1929 р.) — 9,0 млн. чол.; середня густина населення становила 30,6 чол. на 1 км², при тому вага сільських жителів дорівнювала тут 20,1%. У цілому тут проживало 3107 тис. українців (37,2% усього населення); росіяни становили 45,9% і переважали в північно-східній, східній і центральній частинах краю.

У 1795 р. українці становили в середньому у всьому північному Кавказі 19%, за даними перепису 1897 р. — 29%. У західній його частині майже повсюдно українці мали чисельну перевагу, в більшості регіонів — значну. Голодомор, розкуркулювання, депортація, репресії і, головне, повсюдна русифікація, що велася авторитарними методами, призвели до того, що чисельність українців тут порівняно з початком 30-х років різко скоротилася і в 1959 р. становила лише 388 тис. Лише за останні роки в результаті національно-культурного відродження чисельність українців на Північному Кавказі дещо зростає (в 1989 р. — 479,5 тис.), причому їх частка серед усього населення залишилася майже без змін.

альне зіставлення про ці втрати. Якщо в 1931 р. природний приріст населення України становив 13,0%, то в 1932 р. вже 4,0%. На Північному Кавказі (враховано Кубань, Ставропілля і західну частину Калмикії) відповідні показники становили +14,5% і —46,6%. Різниця в природному прирості населення за вказаний період становила в УРСР (у межах тодішніх кордонів) 17%, на Північному Кавказі — 61,1%. В абсолютних цифрах ці втрати лише за неповний 1931 р. дорівнювали: на Україні — 127 тис. чол., на Північному Кавказі — 534 тис. чол.

В етнодемографічному відношенні населення Північного Кавказу характеризувалося високим процентом українців; особливо виділялася в цьому відношенні Ростовська область. За даними перепису 1926 р., в її межах проживало 2115 тис. чол., в тому числі 1348 тис. українців (63,8% усіх жителів), 599 тис. росіян (28,4%), 15 тис. німців (0,7%) і т.д. В східній частині Північного Кавказу (крім районів національних автономій) зі змішаним російсько-українським населенням нараховувалося 3500 тис. чол., у тому числі 1170 тис. українців (33,4%), 2005 тис. росіян (57,3%), 55 тис. німців (1,6%). Усього в названому регіоні (в західній та східній його частинах) тільки на суцільно заселених українцями землях нараховувалося 2,5 млн українців (поза суцільними українськими землями — понад 0,6 млн чол.).

У наступні роки відбулися зміни в національному складі населення Кубані та інших районів Північного Кавказу, які були прямим виявом етноциду українців. За своїми масштабами й антигуманними методами таких змін не знає в останні десятиріччя жодна історія. Як результат, тут за відносно короткий час між переписами 1926—1989 рр. кількість українців зменшилася з 2,5 млн до 479,4 тис. чол. (за 1926—1959 рр. — з 2,5 млн до 367 тис.).

Причини змін в етнодемографічній структурі населення Кубані та прилеглих територій

Північного Кавказу вимагають глибокого вивчення. Але безперечним є те, що ці зміни проходили в умовах масових репресій, штучного голоду, виселення в Сибір жителів багатьох кубанських, ставропольських і ростовських селищ, створення передумов для вимушеної відмови людей від своєї національності, рідної мови. При цьому необхідно цілком однозначно сказати, що населення Кубані, як і інших прилеглих районів Північного Кавказу (причому всіх національностей), мабуть, найбільше в Радянському Союзі постраждало в період сталінізму (особливо голоду початку 30-х років) і «тяжого» брежнєвського застою.

ПОВОЛЖЯ

Поволжя — давній район, заселений українцями. Ще на початку XVIII ст. сюди переселялися селяни з Правобережжя і Лівобережжя, освоюючи вільні нерозорані землі. Переселенські потоки з України посилювалися в XVIII — першій половині XIX ст., коли ближчі до України території були вже зайняті. Переважно заселялися землі поблизу Волги, де виник ряд окремих компактних українських сільських поселень в багатьох районах: на схід і південний схід від Камишина, в басейні середньої течії р. Медведиця, в пониззі р. Іловля, окремими невеликими територіями на захід від Волгограда, в районі Ахтубинська та ін.

У 20-х роках XVIII ст. українці засновують у Нижньому Поволжі село Красний Яр і ряд хуторів. Дещо пізніше тут виникають села Єлань, Самойлівка і Піщанка. Наприкінці першої половини XVIII ст. в район озера Ельтон направляєтся ціла група селян з України. Вони почали розробляти тут осадову сіль і доставляти її в міста. Вздовж «чумацьких» шляхів виникає багато українських сіл-слобід: Покровська (тепер м. Енгельс), Миколаївка (м. Миколаївськ), Красниківка та ін. Наприкінці XVIII ст. вивезенням солі з Ельтону займалися 17 ук-

раїнських сіл (у Південному Поволжі їх уже нараховувалося понад 60).

Головні переселенські потоки в Поволжя переважно направлялися на територію сучасних Саратовської і Волгоградської, а також у деякі регіони Астраханської (поблизу Волги і Ахтуби) областей.

За даними перепису 1926 р., чисельність українців у Поволжі була такою: у колишній Саратовській обл. їх нараховувалося 202 тис., Волгоградській — 141 тис., Республіці Німців Поволжя — 69 тис., Самарській обл. — 80 тис., на Астраханщині — 14 тис.

Велика кількість українського населення була в Булхунському районі Астраханщини (12,8 тис.), Ленінському повіті (26,6 тис.), Капустинському районі (12,4 тис.), Миколаївському повіті Волгоградщини. У двох районах Саратовської губернії — Котовському і Красноярському — українці становили більшість населення (відповідно 69,3 і 72,4%). Українське населення чисельно переважало також у Єлажському і Самойлівському районах Балашовського повіту (51,9 і 79,3%), в Покровському районі Республіки Німців Поволжя (74,9%). У 20-х — на початку 30-х років у Поволжі виникає багато українських шкіл, зокрема українські школи I і II ступенів, багато шкіл селянської молоді переводилися на українську мову*.

У 1989 р. у Поволжі кількість українців становила 350,7 тис. чол., або 2,1% усього населення. В повоєнні роки українська діаспора в Поволжі чисельно зростала. Збільшення кількості українців відбувалося майже у всіх областях і автономних республіках — Калмицькій і Татарській. Виняток становить лише Саратовська обл., де чисельність українців за повоєнний час скорочувалася (за 1959—1989 рр. з 112,2 до 101,8 тис. чол.). Поволі, але зростала кількість українців у Волгоградській обл.: за 1959—1989 рр. з 77,4 до 78,9 тис., або на 1,5 тис.

* Сергійчук В. Назв. праця. С. 5.

чол. Таким чином, в областях ще дореволюційного заселення українців, де зосереджено понад 50% їх загальної кількості в Поволжі (180 тис. чол.), відбувається зменшення їх питомої ваги серед усього населення (при цьому слід мати на увазі, що кількість всього населення Поволжя досить швидко зростала). Якщо в 1959 р., наприклад, українці становили 5,2% жителів Саратовщини, то в 1989 р. — 3,8%. Відповідні показники по Волгоградській обл. дорівнювали 4,2% і 3,0% (табл. 5).

Значна частина ще дореволюційних переселенців з України здебільшого осідала компактно в селах, що сповільнювало цілком зрозумілий в діаспорі процес поступової їх асиміляції. Помітно посилюється цей процес з 30-х років та у довоєнний час, особливо в областях дореволюційного поселення українців — Саратовській і Волгоградській. Якщо в 1959 р. в них частка українців, які вважають рідною мовою українську, відповідно становила 49,2% і 48,8%, то вже в 1989 р. — 38,0% і 42,1%, тобто значно скоротилася. В областях і автономіях відносно «молодого» поселення українців наведені вище показники є значно вищими (в Астраханській обл. — 53,9%, Пензенській — 54,6%, Калмицькій АРСР — 60,4%, Татарській АРСР — 50,3%; виняток становить лише Куйбишевська обл. — 39,4%).

Проведений аналіз статистичного матеріалу дозволяє зробити для Поволжя висновок принципового характеру: продовжується неухильна асиміляція українців, які переїхали сюди ще в дореволюційний період. У той же час тут поступово формується (переважно в міських поселеннях) «нова» українська діаспора, що прибула в Поволжя вже в останні десятиліття і географія якої не збігається з географією «старої» діаспори. «Нова» українська діаспора швидко зростає в усіх, крім Саратовської і Волгоградської, областях та в автономіях. За 1959—1989 рр., наприклад, чисельність українців Астраханської обл. зросла з 6,5 до 18,7 тис., Улья-

Таблиця 5

Українська діаспора в Поволжі

Територія	Чисельність українців, чол.			Питома вага українців серед усього населення, %			Частка українців, які вважають рідною мовою українську, %			
	1959 р.	1970 р.	1989 р.	1959 р.	1970 р.	1989 р.	1959 р.	1970 р.	1989 р.	
Астраханська обл.	6544	13989	88851	18714	0,93	1,61	1,89	42,9	49,2	53,9
Волгоградська обл.	77411	76454	78524	78931	4,18	3,29	3,04	48,8	42,1	42,1
Куйбишевська обл.	56497	66731	78570	81720	2,50	2,42	2,50	46,3	45,2	39,4
Пензенська обл.	10632	12011	10361	14942	0,70	0,78	0,99	40,8	51,6	54,6
Саратовська обл.	112185	106957	103361	101832	5,18	4,35	3,79	49,2	41,7	38,0
Ульяновська обл.	8924	11305	12966	17710	0,80	0,92	1,27	47,4	52,8	47,9
Калмицька АРСР	13571	3346	3706	4059	0,86	1,26	1,26	58,5	69,3	60,4
Татарська АРСР	16099	16868	28577	32822	0,57	0,53	0,90	44,9	49,6	50,3
Всього	301863	307361	...	350740	2,12	2,11	2,14	47,6	44,4	42,7

новської — з 8,9 до 17,7 тис., Татарської АРСР — з 16,1 до 32,8 тис. і т.д.

УРАЛ

Урал був і залишається одним з основних економічних районів Росії з численною і розміщеною в багатьох його регіонах українською діаспорою, яка тут почала формуватися ще з кінця XVIII ст., поволі зростала упродовж першої половини XIX ст. і значно збільшилася наприкінці XIX і на початку XX ст. Це була переважно діаспора з оселенням у сільських місцевостях, на багатих ґрунтах зауральських і південноуральських земель (сучасних Челябінської, Оренбурзької обл. та Башкирської АРСР).

Уже наприкінці XIX ст. сільськогосподарські території південної частини Уралу були в основному освоєні переселенцями, в тому числі з України. Урал перетворювався в один з важливих районів виробництва продукції землеробства і тваринництва Росії. Певного розвитку набуло тут і промислове виробництво, що вимагало залучення робочої сили з інших територій, в тому числі з України.

Урал виконував також важливу роль як база, «стартовий майданчик» на шляху до освоєння Сибіру і Далекого Сходу, як основний район формування груп переселенців. Лише у 1913 р. через Урал пройшло на схід 241 тис. переселенців.

У роки першої світової війни частка українців серед населення сучасного Уралу була досить високою — в Оренбурзькій і Челябінській обл. вона перевищувала 10%, а в цілому по району становила 5%.

Урал відіграв роль «стартового майданчика» і в радянський час: лише за 1925—1926 рр. через його територію переїхало на схід 312 тис. чол. За вказаний період 86,2 тис. чол. поселилося на Уралі.

У міжвоєнний час Урал перетворився в один

Таблиця 6

Українська діаспора на Уралі

Територія	Чисельність українців, чол.			Питома вага українців серед усього населення, %		Частка українців, які вважають рідною мовою українську, %						
	1959 р.	1970 р.	1979 р.	1989 р.	1959 р.	1970 р.	1979 р.			1989 р.		
							1979 р.	1979 р.	1989 р.			
Курганська обл.	13419	13550	12787	14041	1,34	1,25	1,18	1,27	49,1	46,7	42,2	45,2
Оренбурзька обл.	128541	113064	104971	102017	0,70	5,52	5,02	4,70	40,8	42,7	37,1	32,9
Перемська обл.	71985	47791	44018	45711	2,40	1,58	1,46	1,48	58,5	54,9	47,6	46,6
в тому числі	3792	2717	1,75	1,28	59,4	74,9
Комі-Перм'яцький авт. округ	93047	80756	81982	82215	2,30	1,87	1,84	1,75	46,0	42,4	42,9	41,8
Свердловська обл.	134335	115390	111910	109615	4,52	3,50	3,26	3,03	45,8	39,7	35,8	36,1
Челябінська обл.	83594	76005	75571	74990	2,50	1,99	1,96	1,90	48,8	48,5	44,7	41,1
Башкирська АРСР	7521	10267	11149	14167	0,56	0,72	0,75	0,88	49,9	55,3	47,2	46,6
Удмуртська АРСР	532442	456823	442388	442756	3,02	2,39	2,34	2,19	48,3	44,7	40,5	39,0
Всього												

з найбільших індустріальних центрів колишнього СРСР, де широко використовувалася праця кваліфікованих металургів і машинобудівників з України, зокрема з Придніпров'я і Донбасу. За роки війни сюди було евакуйовано цілий ряд крупних промислових підприємств разом з їх робітниками та інженерно-технічним персоналом. На Уралі працювали десятки українських підприємств оборонної промисловості, частина яких у повоєнний період тут і залишилася.

У 1926 р. в окремих областях і автономіях сучасного Уралу нараховувалося: в Уральському районі (переважно територія сучасних Челябінської, Свердловської та Пермської обл.) — 48 тис., Оренбурзькій обл. — 112 тис. чол.

За даними першого повоєнного перепису 1959 р., на Уралі жило 532,4 тис. українців, в 1970 р. — 456,8 тис., 1979 р. — 442,4 тис., 1989 р. — 442,8 тис. чол. (табл. 6). Таким чином, за 1959—1989 рр. українська діаспора Уралу чисельно значно скоротилася — на 90 тис. чол., в тому числі за 1959—1970 рр. — на 75,6 тис. чол. У наступне десятиліття чисельність українців у цілому по Уралу практично не змінилася.

Велике скорочення на Уралі кількості українців, особливо за 1959—1970 рр., пояснюється масовим поверненням тих, хто відбував тут ув'язнення, заслання і спецпоселення. Цікаве таке порівняння: в розташованій на півночі Уралу Пермській обл., де розміщалися відомі пермські табори, в яких здебільшого відбували заслання, переважно колишні політичні в'язні, після смерті Сталіна значна частина в'язнів і поселенців повернулася на батьківщину. Серед них було багато українців. У результаті чисельність української діаспори саме цієї області за відносно короткий час масового виїзду людей сильно скоротилася: з 71,9 тис. чол. у 1959 р. до 47,8 тис. чол. у 1970 р., тобто на 24,1 тис. чол., або на 33%. Поступово поверталася на Україну і частина евакуйова-

них під час війни, яка у перші повоєнні роки не змогла зробити цього з виробничих потреб. І врешті-решт, значну кількість українців «з'їла» асиміляція.

Найбільш чисельна українська діаспора в 50-ті роки була розміщена в двох областях — Челябінській (в 1959 р. — 134,3 тис. чол.) і Оренбурзькій (128,5 тис. чол.), де проживало близько половини всіх українців цього економічного району. У 1959—1989 рр. українське населення названих областей відповідно зменшилося на 25 і 26 тис. чол. Скоротилося число українців у Свердловській обл. (з 93,0 тис. у 1959 р. до 82,2 тис. у 1989 р.) і Башкирській АРСР (з 83,5 до 75,0 тис. чол.). Лише в Удмуртській АРСР і Курганській обл. українська діаспора кількісно зросла — відповідно на 0,6 і 6,6 тис. чол.

СИБІР

Центральну і східну Росію займає Сибір — Західний і Східний. На його величезних слабо заселених і обжитих просторах, які простяглися від морів Льодовитого океану на півночі до степів і гір Центральної Азії, у 1989 р. жило понад 860 тис. українців, у тому числі в Західному Сибіру — 583,8 тис. і в Східному Сибіру — 279,4 тис. На українців відповідно припадає 3,8%, 3,9%, 3,7% усього населення названих регіонів (табл. 7).

Заселення українцями Сибіру почалося з другої половини XIX ст. і різко інтенсифікувалося після спорудження західної і центральної віток Транссибірської залізниці, будівництво якої велось в 1895—1905 рр. з обох кінців (з Владивостока і з Уралу). Саме з введенням цієї магістралі, яка споруджувалася дуже високими на той час темпами, тісно пов'язане масове переселення українських селян на родючі землі південної частини Західного Сибіру і прилеглих рівнинних степових територій Північного Казахстану (західно-сибірська ділянка тра-

Українська діаспора в Сибіру

Таблиця 7

Територія	Чисельність українців, чол.				Питома вага українців серед усього населення, %				Частка українців, які вважають рідною мовою українську, %			
	1959 р.	1970 р.	1979 р.	1989 р.	1959 р.	1970 р.	1979 р.	1989 р.	1959 р.	1970 р.	1979 р.	1989 р.
Західно-Східний економічний район												
Алтайський край в тому числі	111875	81746	73869	76738	4,17	3,06	2,75	2,72	44,2	32,5	27,5	28,0
Гірсько-Алтайська АО	1462	1309	0,0	0,0	0,93	0,78	0,00	0,00	42,6	44,3	0,0	0,0
Кемеровська обл. Новосибірська обл.	109544	71743	62373	65245	3,93	2,45	2,11	2,06	59,6	46,7	42,3	39,8
Омська обл.	62261	47583	46997	51027	2,71	1,90	1,79	1,84	42,2	36,3	29,6	33,2
Томська обл.	128011	104614	103823	104830	7,78	5,73	5,31	4,89	50,3	32,4	25,4	27,2
Тюменська обл. в тому числі	20275	14439	20225	25799	2,72	1,84	2,33	2,58	61,2	44,3	45,4	42,7
Ямало-Ненецький авт. округ	17643	25872	79925	260203	1,61	1,84	4,23	8,39	58,3	53,8	62,7	64,3
Ханти-Мансійсь- кий авт. округ	1921	3026	15721	85022	3,09	3,78	9,89	17,20	59,4	58,8	66,0	68,2
Всього	449609	345997	387212	583842	3,95	2,85	3,27	3,90	50,9	38,7	41,6	52,0

Східно-Сибірський економічний район

Красноярський край в тому числі	85384	78054	91884	118763	3,26	2,63	2,87	3,30	61,8	53,1	48,0	48,8
Хакаська АО	14630	9480	10398	13223	3,56	2,13	2,09	2,33	65,1	49,7	44,8	45,8
Таймирський авт. округ	1275	1795	3075	4816	3,82	4,72	6,84	8,63	50,2	51,5	53,7	54,1
Евенкійський авт. округ	196	254	472	1303	1,90	2,01	2,95	5,27	65,3	58,7	66,9	58,5
Іркутська обл. в тому числі	97184	84356	90767	97405	4,92	3,65	3,55	3,45	63,7	52,0	46,9	47,1
Усть-Ординський Бурятський авт. округ	4280	3075	0,0	2255	3,21	2,10	0,0	1,66	68,3	64,8	0,0	49,4
Читинська обл. в тому числі	23101	24782	27297	38208	2,23	2,16	2,21	2,78	53,3	50,2	44,6	49,7
Агинський Бурятський авт. округ	0,00	788	0,00	0,00	0,00	1,20	0,00	0,00	0,00	66,7	0,00	0,00
Бурятська АРСР	10183	10769	15290	22868	1,51	1,33	1,70	2,20	48,6	47,8	53,7	49,8
Тувинська АРСР	1105	1466	1729	2208	0,64	0,63	0,65	0,72	43,2	50,6	50,9	50,4
Всього	216957	174645	226967	279482	3,36	2,63	2,76	3,70	61,4	52,1	47,6	48,5

си була завершена наприкінці XIX ст.). Українці в основному селилися поблизу цієї залізниці, переважно в селах і займалися землеробством і тваринництвом. Вже на початку XX ст. Західний Сибір, здебільшого заселена українцями південна його частина, став важливим районом виробництва товарного зерна, а згодом — високоякісної молочно-м'ясної продукції.

За даними перепису 1897 р. в Сибіру нараховувалося 223,3 тис. українців, з них у Томській губернії — 99,2 тис.; Тобольській — 37,8 тис., Єнісейській — 21,4 тис., Забайкальській обл. — понад 5 тис.

У 1926 р. українська діаспора Сибіру налічувала 828 тис. чол., що дорівнювало 9,5% усіх жителів даного регіону. Найвища частка українських переселенців була на півдні Західного Сибіру, на межі з Північним Казахстаном. Тут на відносно вузькій смузі від Орська і Оренбурга на заході — до Новосибірська і Барнаула на сході (площа цієї смуги приблизно становила 460 тис. км²) жило 2240 тис. чол., в тому числі 40% українців, 27% казахів, 22% росіян.

Розвиток економіки Сибіру в радянський час відбувався шляхом індустріалізації, будівництва великих промислових підприємств, спорудження протяжних залізничних магістралей. На цих об'єктах широко використовувалася майже безплатна робоча сила мільйонів в'язнів і тих, хто був на висланні і спецпоселенні. Сибір був перетворений в один з найбільших районів політичного заслання і розміщення таборів, де люди масово помирали від непосильної праці, моральних тортур, голоду і сибірських морозів. Частка українських в'язнів і тих, хто відбував заслання, була високою.

З середини 50-х років почалося масове звільнення ув'язнених та інших категорій вивезених. Саме тому чисельність українців Сибіру, особливо у 50—60-ті роки, різко скоротилася, насамперед у регіонах масового відбуття ув'язнення і заслання. Наприклад, за 1959—1970 рр. чис-

ло українців зменшилося: в Кемеровській обл. — з 109,5 тис. чол. до 71,7 тис. чол., Алтайському краї — з 111,9 тис. до 81,7 тис., Омській обл. з 128,0 тис. до 104,6 тис., Новосибірській обл. — з 62,3 тис. до 47,6 тис., Іркутській обл. — з 97,2 до 84,4 тис. і, т.д. Усього за вказаний період чисельність української діаспори Західного Сибіру знизилася на 103,6 тис. чол. (це за умов, що кількість українців у Тюменській обл. у зв'язку з початком нафтовидобутку зросла на 8,2 тис. чол.), Східного Сибіру — на 42,3 тис. чол. До речі, за 1959—1970 рр. чисельність українців у тих районах Росії, де вони масово відбували ув'язнення і заслання (Сибір, Далекий Схід, Урал, Північ), зменшилася на 180 тис. чол., у тому числі в азіатській частині РРФСР — майже на 146 тис. чол. Весь цей процес мав, зрозуміло, суттєвий вплив на зміни в географії української діаспори не тільки в Сибіру, а й в усій Росії.

Період масового виїзду українців у зв'язку зі звільненням їх з ув'язнення і заслання співпав з часом широкого залучення українців, переважно кваліфікованих робітників і спеціалістів, для проведення геолого-пошукових і геолого-розвідувальних робіт, а також експлуатації відкритих тут потужних нафтових і газових родовищ на величезній за територією Тюменській обл. (у 2,5 раза більшій, ніж площа всієї України). Це нове переселення було масовим: чисельність українців за 1970—1979 р. у Тюменській обл. збільшилася з 25,9 до 79,9 тис. чол., за 1979—1989 рр. — з 79,9 до 260,2 тис. чол. Причому спершу нарощувалася чисельність населення, в тому числі українців, у краще вивченій південній частині області, зокрема в Ханті-Мансійському автономному окрузі, де є кращі природні умови для життя і трудової діяльності. Пізніше, коли там запаси нафто-газових ресурсів вичерпалися, центр їх видобутку перемістився на північ — у Ямало-Ненецький автономний округ. Відповідно змінювалися переселенські потоки: за 1979—1989 рр. кількість ук-

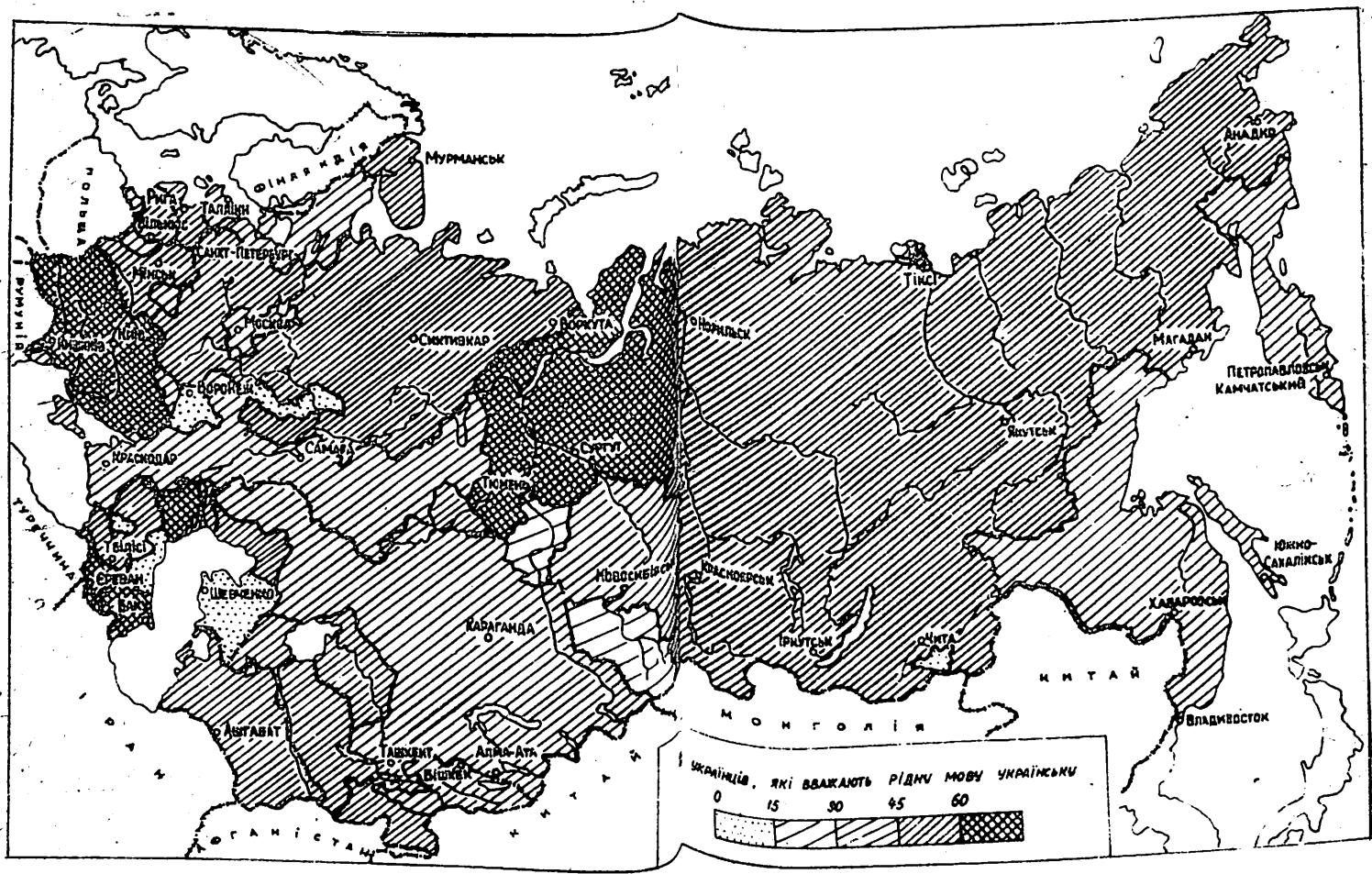

Рис. 4. Рівень збереження рідної мови українцями східної діаспори (1989 р.).

раїнців у Ямало-Ненецькому окрузі зроста в 5,4 раза, в Ханти-Мансійському — в 3,2 раза.

Численна українська діаспора зосереджена в Західному Сибіру, де живе майже вдвоє більше українців, ніж у Східному Сибіру. Перше місце за розселенням українців займає в Західному Сибіру Тюменська обл. (в 1989 р. 260,2 тис. чол.), де українці становлять 8,4% усього населення. Їх частка у повоєнний час постійно зростала: якщо в 1959 р. вона становила 1,6%, 1970 р. — 1,8%, то в 1979 р. — 4,2%. В межах області найвища питома вага українців припадає на автономні округи — в Ханти-Мансійському вона становить (1989 р.) 11,6%, у більш північному Ямало-Ненецькому — 17,2%. відповідно їх нараховується 148,3 тис. і 85,0 тис. чол.

Чимало українців проживає у північній частині Красноярського краю: в більш південному Евенкійському автономному окрузі — 5,3%, Таймирському — 8,6%. До речі, і на крайній півночі Далекého Сходу також високою є питома вага українців — у Магаданській обл. — 15,4%, у тому числі в Чукотському автономному окрузі — 16,8%. Таким чином, спостерігається подальше переміщення центрів української діаспори в Сибіру з півдня на північ. Якщо в дореволюційні роки українські переселенці осідали переважно поблизу Транссибірської залізниці, в 30—50-ті роки українські в'язні та переселенці відбували покарання і заслання в таборах і поселеннях, розміщених здебільшого значно північніше названої залізниці, то вже починаючи з 70-х років основні переселенські потоки українців були спрямовані, як уже зазначалося, в крайні північні регіони (поблизу Північного полярного кола).

У Сибіру, як і на Уралі, «стару» українську діаспору «з'їдає» асиміляція; в нових районах формування української діаспори асиміляційні процеси ще не так помітні. Наприклад, у районах «старої» української діаспори (Алтайський край, Новосибірська, Омська і Томська

обл.) частка українців, які вважають рідною мовою українську, коливається від 27,2% до 33,2%. В місцях, де українські переселенці з'явилися відносно недавно (Тюменська обл., північні райони Красноярського краю), ці показники є значно вищими і становлять 54—68%.

ДАЛЕКИЙ СХІД

Вважають, що першим політичним поселенцем Далекého Сходу з України був гетьман Дем'ян Многогрішний з родиною (1672 р.). Взагалі ж українська діаспора на Далекому Сході почала формуватися з середини 50-х років XIX ст., після того, як Китай відмовився від своїх територіальних претензій щодо Приамур'я (Айгунський договір 1858 р.) і Примор'я (Пекінський договір 1860 р.) на користь Росії. До того часу тут переважно жили корейці, а також китайці і малочисельні корінні народності. Після названих договорів тут стали оселятися невеликі групи переселенців з Росії.

Наприкінці 70-х — у 80-ті роки XIX ст. переселенські потоки помітно зросли (особливо після 1882 р., коли їх перевезення пароплавами через Одесу стало безкоштовним). Українські селяни з Полтавської, Чернігівської, Київської та інших губерній в основному поселялися в південні, сприятливі для землеробства райони. За переписом 1897 р. на Далекому Сході жило 57 тис. українців (15,3% усіх жителів). Найвища частка українців припадала, за даними цього перепису, на територію сучасних Приморського і Хабаровського країв, де українці становили 19% усіх жителів (на Сахаліні — 5,4%). В північних районах Далекého Сходу українців (наприкінці XIX ст.) практично не було.

Перші переселенські потоки (до 1883 р.) пройшли з України через Поволжя, Урал, Сибір, люди переїжджали гужовим (кінним) транс-

портом, беручи з собою необхідну провізію, сільськогосподарський реманент. Навесні переселенці зупинялися, орали землю, засівали, збирали врожай і знову продовжували шлях. Таке переселення тривало кілька років і було дуже важким. Багато людей не витримували сибірських морозів, злигоднів дороги. Зрозуміло, що за таких умов масштаби переселення на Далекий Схід були незначними.

З 1883 р. царський уряд, який був зацікавлений у прискоренні освоєння даного району, особливо у зв'язку із загостренням відносин з Японією, організував безплатне перевезення людей з Одеси морським шляхом навколо Азії. Це також був дуже довгий і важкий шлях. Але вже з початку ХХ ст., тобто після спорудження протяжної Транссибірської магістралі від Челябінська до Владивостока (1905 р.), переселенські потоки на Далекий Схід перемістилися на залізничний транспорт. Упродовж 1906—1917 рр., в основному в довоєнний час, в Примор'я прибуло з України 102,6 тис., у Приамур'я — 64,2 тис. переселенців (вони відповідно становили 61,2 і 49,8% від усіх переселенців у дані регіони); в довоєнні роки (1907—1913) на Далекий Схід переселилося близько 100 тис. українців.

Виникає цілий ряд українських поселень, назва яких збереглася і сьогодні. В Примор'ї: Ромни, Березівка, Іванівка, Костюківка, Петропавлівка, Чернігівка, Грибівка, Березівка, Богословка, Волочаївка, Іванківці, Сергіївка, Константиївка, Новокиївський Урал та ін.; в Примор'ї: Чернігівка, Сергіївка, Кирилівка, Самарка, Ракитно, Михайлівка, Слов'янка, Архипівка, Покровка, Ливадія, Веселий Яр, Кам'янка та ін.

Переселяючись на Далекий Схід, українці принесли туди рідну мову, порівняно високу виробничу і побутову культуру, народні пісні, звичаї, традиції.

Напередодні першої світової війни (1913 р.) частка українців на території Приморського і

Таблиця 8

Українська діаспора на Далекому Сході

Територія	Чисельність українців, чол.				Питома вага українців серед усього населення, %			Частка українців, які вважають рідною мовою українську, %				
	1959 р.	1970 р.	1979 р.	1989 р.	1959 р.	1970 р.	1979 р.	1989 р.	1959 р.	1970 р.	1979 р.	1989 р.
	Приморський край	182004	162767	163116	185091	13,2	9,47	8,25	8,21	38,0	32,5	32,8
Хабаровський край	98162	76741	89657	112586	8,59	5,70	5,76	6,22	48,8	36,3	35,1	39,0
в тому числі												
Єврейська АО	14425	10558	11870	15921	8,86	6,13	6,29	7,43	46,6	35,0	31,7	37,3
Амурська обл.	56266	41543	57669	70759	7,84	5,23	6,16	6,73	37,0	37,8	43,8	44,6
Камчатська обл.	14852	19355	30439	43014	6,72	6,73	7,94	9,11	44,7	41,2	43,7	40,7
в тому числі												
Корякський авт. округ	1310	1186	1999	2896	4,77	3,84	5,74	7,26	55,6	45,0	47,3	43,8
Магаданська обл.	29992	38760	65206	85772	12,7	11,0	13,7	15,4	60,2	49,2	48,0	45,5
в тому числі												
Чукотський авт. округ	3543	10393	20122	27600	7,58	10,3	14,4	16,8	50,6	54,8	49,9	46,8
Сахалінська обл.	48073	38641	40600	46216	7,40	6,27	6,13	6,51	37,2	36,6	33,9	37,4
Якутська АРСР	12182	20253	46326	77114	2,50	3,05	5,43	7,04	55,7	54,1	55,6	49,4
Всього	441531	398060	493013	620552	9,32	6,92	7,31	7,97	41,8	37,7	39,7	40,6

Хабаровського країв зросла до 48,2% і за чисельністю вони випереджали росіян.

За переписом 1926 р. на Далекому Сході налічувалося 315 тис. (в. 1917 р. — 421 тис., 1939 р. — 362 тис.) українців.

У період першого повоєнного перепису населення 1959 р. на Далекому Сході проживало 441,5 тис. українців, у 1970 р. — 398,1 тис., 1979 р. — 493,0 тис., у 1989 р. — 620,5 тис. (табл. 8).

Найбільш чисельні українські громади на Далекому Сході є в Приморському і Хабаровському краях (в 1989 р. відповідно 185,1 і 112,6 тис. чол.), а також у Магаданській (85,8 тис.), Амурській (70,8 тис.), Сахалінській (46,2 тис.) і Камчатській (43,0 тис.) обл. 77,1 тис. українців нараховується в Якутській АРСР, де їх число останнім часом дуже швидко зросло (за 1979—1989 рр. з 46,3 тис. до 77,1 тис. чол.).

За питомою вагою серед усього населення українці займають на Далекому Сході перше місце в РРФСР: в 1989 р. вона становила 7,8% (в 1959 р. — 9,1%). У Приморському краї, Камчатській і Сахалінській обл., Якутській АРСР цей показник перевищує 7%, а в Магаданській обл. він досяг, як уже зазначалося, 15,4%.

Частка українців, які вважають рідною мовою українську, в 1989 р. становила на Далекому Сході 40,6% і коливалася по окремих регіонах від 34,2 до 49,4%.

ЗЕЛЕНИЙ КЛИН

Зелений Клин (Зелена Україна) — один з найбільших на Далекому Сході регіонів компактного проживання українців. Цей регіон (площею близько 1 млн км²) розміщений на півдні Далекого Сходу в басейні Амуру і на узбережжі Тихого океану. Тут дуже сприятливі природні умови та багаті ресурси. В 1855—1862 рр. сюди вперше відбувалося значне переселення. В басейнах Амуру та Уссурі осіло 16,5 тис. коза-

ків (із Забайкалля) і солдат (здебільшого штрафників). Їм виділяли значні земельні масиви, надавали кредити. Саме в той час виникають перші міста: Николаєвськ-на-Амурі (1850 р.), Благовіщенськ (1856 р.), Хабаровськ (1858 р.), Владивосток (1860 р.) та ін.

У 1876 р. тут проживало 18 тис. чол., в 1897 р. — 310 тис. чол. усього населення. Українські селяни переважно освоювали родючі землі Уссурійсько-Ханківської низовини. Транссибірська залізниця (Челябінськ—Владивосток) пройшла через цей край на початку ХХ ст. В результаті значно зросли переселенські потоки, які майже повністю перемістилися на залізничний транспорт. Уже в 1901—1903 рр. сюди щорічно приїжджало по 14 тис. чол., переважно українських селян з лісових і лісостепових губерній. В наступний період масштаби переселень на Зелений Клин зросли: в 1907 р. сюди прибуло 70,6 тис. чол., 1908—1910 рр. — по 36 тис. у середньому за рік, 1911—1912 рр. — по 21 тис., 1913—1914 рр. — по 12 тис. Усього за 1907—1913 рр. тут поселилося майже 250 тис. селян (85% у Примор'ї і 15% в Приамур'ї). Крім Уссурійсько-Ханківської, освоювалася і Зейсько-Бурейська низовина. Упродовж 1911—1913 рр. в цьому краї осіло близько 150 тис. робітників із Західної та Центральної Європи. В 1913 р. на Зелений Клин приїшло 940 тис. чол. Переважали переселенці з України. Наприкінці першого десятиріччя ХХ ст. 74% емігрантів становили українці (в Приамур'ї — 75—80%, Примор'ї — 60—65%).

Із квітня 1918 р. влада на півдні Далекого Сходу була в руках О. Колчака, з квітня 1920 р. — в руках Далеко-Східної Республіки (буферної держави, утвореної між Росією та Японією). 10 листопада 1922 р. ця республіка була включена до складу Росії.

У радянський час відбувалися великі зміни в національній структурі населення Зеленого Клину. На початку 30-х років сюди було переселено кілька тисяч євреїв; у 1930—1934 рр.

тут функціонував Біробіджанський автономний район, з 1934 р. — Єврейська автономна область. Були виселені всі корейці (в 1926 р. їх налічувалося 166 тис. чол.) і китайці (63 тис.); урядові і партійні кола того часу вважали їх політично неблагонадійними. Велика частина цих людей загинула під час переселення*.

За даними перепису 1926 р., в Зеленій Україні жило 303 тис. українців (із 315 тис. чол. у межах всього Далекého Сходу) — 24,5% усього населення. Виділялося два райони високої територіальної зосередженості українців — поблизу Благовіщенська, де на площі в 10 тис. км² з населенням у 86 тис. чол. українці досягли 50%, росіяни — 43%, а також у районі Спаська, де на площі 70 тис. км² з населенням 232 тис. чол. українці становили 59% усіх жителів.

Українське національно-політичне і національно-культурне життя на Зеленому Кліні в до революційний час лише зароджувалося (виникли перші українські клуби). Після 1917 р. тут відбувалися великі позитивні зрушення: утворювалися українські громади, українські кооперативи, українські військові організації. Зу-

* Відомо, що на батьківщину повертаються (повернулися) репресовані народи чи частина репресованих народів колишнього СРСР. Виняток становлять лише депортовані з Далекého Сходу корейці і китайці, які в свій час дружно жили там з українськими поселенцями. Їх вивезли в незвиклі умови Середньої Азії і Казахстану. За даними перепису 1989 р. у колишньому Союзі РСР налічувалося 439 тис. корейців (у 1959 р. — 314 тис., 1979 р. — 389 тис.) і 11 тис. китайців (у 1959 р. — 26 тис., 1979 р. — 12 тис.). Живуть корейці в Узбекистані (в 1989 р. 183 тис. чол.), Росії (107 тис.), Казахстані (103 тис.), Киргизії (18 тис.), Таджикистані (13 тис.) та ін. Більшість з них денационалізовані. Лише 216,8 тис. корейців колишнього СРСР вважає рідною мовою своєї національності (226,6 тис. корейців вважає рідною мовою російську); у Росії, де рівень денационалізації корейців найвищий цей показник становить лише 39,0 тис. (із 107,0 тис.). Демократична Росія мусить зробити все для того, щоб забезпечити добровільне повернення корейців — цього майже з 5-тисячолітньою державністю народу високої культури — на свої землі на Далекому Сході. Допомогти в цьому повинні уряди КНДР і Південної Кореї.

силлям видатного діяча Павленка 24 українські райони, які були утворені тут, об'єдналися у велике за територією державне формування — Зелену Україну (її звали ще Нова Україна). Був створений Секретаріат Ради Зеленої України, до якого входили представники десяти окружних Рад — Благовіщенської, Владивостоцької, Забайкальської, Іманської, Камчатської, Манджурської, Микольсько-Уссурійської, Сахалінської, Слободненської і Хабаровської. Стало виходити понад 10 українських газет і журналів («Українець на Зеленому Кліні», щоденник «Щире слово» у Владивостоці та ін.). Було організовано три українські видавництва. Масовими тиражами видавалися українські книги. Формувалися українські військові з'єднання для надання допомоги Українській Народній Республіці (влітку і восени 1917 р. із Зеленого Кліну виїхало на Україну дві сотні). Наприкінці 1918 р. було сформовано українські військові частини для захисту далекосхідних інтересів. Зокрема, в 1920 р. у Владивостоці діяв український курінь. Далеко-Східна Республіка гарантувала українцям широку національну автономію. Працювало понад 700 українських шкіл; українська мова вживалася в адміністративних закладах. У 1923 р. Зелена Україна припинила своє існування. В 1923—1924 рр. багатьох українських патріотів було засуджено «за спробу відірвати Далекий Схід від Росії»**.

У наступні роки українське національно-культурне відродження там було зведено до мінімуму. В Хабаровську виходила лише українська газета «Соціалістична перебудова», працював (1926—1932 рр.) український педагогічний інститут. А вже з 1935 р. українське національно-культурне життя тут було повністю припинене (деякі полегшення в цьому відношенні були введені лише на короткий строк під час Другої світової війни). З 1987 р. це життя на Зе-

* Літ. Україна. 1992. 30 січ.

** Там же.

леному. Клініні почало дуже повільно відроджуватися.

ПІВНІЧ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ РОСІЇ

На півночі РРФСР розміщено два великі економічні райони — Північний і Південно-Східний, де в 1989 р. відповідно налічувалося 310,0 і 292,7 тис. українців (табл. 9). Тут сформувалося чотири регіони досить значної територіальної зосередженості українців: Ленінград і Ленінградська обл., Мурманська обл., Комі АРСР, Архангельська обл.

1. Ленінград (151,0 тис. українців) і Ленінградська обл. (49,2 тис.), де українська діаспора почала формуватися ще з кінця XVII ст. і значно зросла на початку XVIII ст., коли після приєднання України до Росії сюди, особливо в Петербург, змушені були виїжджати українці, зокрема запорізькі козаки, яких широко використовували на важких будівельних роботах.

Петербург має давні українські традиції. Тут працювали визначні діячі української культури, науки. Ще в 1898 р. в столиці виникає «Общество Т. Г. Шевченко для вспомоществования студентам, уроженцам южно-русского края», українська «Громада», Українське Літературно-Художнє Товариство, Український лазарет тощо. Особливо активізувалося тут українське національно-культурне життя з 1917 р. Саме тоді 150 тис. українців царської армії дали згоду на передислокацію на південний захід для охорони кордонів України. Майже 20 тис. солдат чотирьох спеціально створених полків (ім. Івана Мазепи, Пилипа Орлика, Костя Гордієнка, Тараса Шевченка) присягнули на вірність Україні і відправилися захищати батьківщину.

Після жовтневого перевороту було розгромлено Український Військовий Революційний штаб, припинено просування українських військових частин на Україну*.

* Сергійчук В. Назв. праця. С. 3.

Таблиця 9

Українська діаспора на півночі Європейської Росії

Територія	Чисельність українців, чол.			Литова вага українців серед усього населення, %		Частка українців, які вважають рідною мовою українську, %						
	1959 р.	1970 р.	1979 р.	1959 р.	1970 р.	1979 р.	1989 р.					
Архангельська обл.	48098	51181	48052	53428	3,77	3,65	3,28	3,41	63,6	62,2	51,8	48,6
в тому числі												
Ненецький авт. округ	2068	1224	2596	3728	4,54	3,13	5,50	6,91	61,7	63,8	58,6	53,3
Вологодська обл.	9957	13584	14819	19134	0,76	1,05	1,13	1,42	54,9	62,9	54,1	51,8
Мурманська обл.	32384	56279	81177	105079	5,71	7,04	8,30	9,02	53,8	53,7	47,7	47,8
Карельська АРСР	23569	27440	23765	28242	3,62	3,85	3,25	3,57	56,8	58,5	39,0	38,4
Комі АРСР	80132	82955	94154	104170	9,94	8,60	8,48	8,33	74,7	58,8	52,1	46,7
Всього	194140	231439	261967	310053	4,72	4,46	4,68	5,08	65,2	58,6	49,7	47,2
Північний район												
м. Ленінград	57419	97109	...	150982	1,98	2,46	...	3,02	29,1	31,5	...	39,3
Ленінградська обл.	24376	33887	39622	49182	1,96	2,36	2,62	2,97	40,7	45,8	43,7	44,8
Новгородська обл.	6801	7507	9160	14435	0,92	1,04	1,27	1,92	54,3	48,5	45,8	54,8
Псковська обл.	6863	8804	10519	15352	0,73	1,01	1,24	1,82	43,6	46,8	44,2	53,5
Калінінградська обл.	35717	48044	54656	62750	5,84	6,57	6,76	7,21	44,6	43,3	40,2	40,0
Всього	131176	195551	113957	292701	2,04	2,53	2,93	3,21	37,5	38,2	42,2	41,9
Північно-Західний район												

У повоєнний час чисельність українців цього регіону швидко зростає: за 1959—1989 рр. у Ленінграді майже втриє (з 57,4 тис. до 151,0 тис. чол.), у Ленінградській області — вдвоє (з 24,4 тис. до 49,2 тис. чол.).

39,3% українців Ленінграда і 44,8% українців Ленінградської області вважає рідною мовою українську (в 1926 р. в Ленінграді жило 11 тис. українців).

2. Мурманська область (105,1 тис.). Українці тут здебільшого працюють на риболовецькому і торговельному флотах, є військовослужбовцями і членами їх родин, а також зайняті на об'єктах гірничо-добувної та хімічної промисловості (Апатити, Мончегорськ, Нікель та ін.). Переважає так звана молода діаспора, тобто українські поселенці останніх десятиліть. У 1989 р. українці становили тут 9% усього населення. Останнім часом їх чисельність неухильно зростала — за 1959—1989 рр. більше ніж утриє (з 32,4 до 105,1 тис.). Відповідно зростала і частка українців у всьому населенні області (у 1959 р. вона становила 5,7%, 1970 р. — 7,0%, 1979 р. — 8,3%). 47,8% українського населення Мурманщини вважає рідною мовою українську.

3. Комі АРСР — відносно новий район поширення української діаспори, який фактично почав освоюватися лише в роки війни — після спорудження залізничної магістралі Коноша—Котлас—Воркута з її наступним продовженням до станції Лабітанги (Обська губа) і освоєнням Печорського кам'яновугільного басейну. В 1989 р. тут нараховувалося 104,2 тис. українців — 8,3% усього населення республіки. У попередній період частка українців у Комі АРСР була ще вищою: в 1959 р. вона становила 9,9% (80,1 тис. чол.), 1970 р. — 8,6% (83,0 тис.), 1979 р. — 8,5% (94,1 тис.). Під час перепису 1989 р. — 46,7% українців, які живуть у Комі АРСР, записали себе як такі, що вважають рідною мовою українську (у 1959 р. — 74,7%, 1970 р. — 58,8%, 1979 р. — 52,1%).

Значна частина українців повернулася останнім часом на Батьківщину.

Комі АРСР — один з найбільших в СРСР регіонів політичного заслання, в тому числі українців, особливо із західних областей України. Саме тут, у Воркуті та її околицях, а також у прилеглих населених пунктах Заполяр'я було споруджено десятки великих таборів, де загинули сотні тисяч українських в'язнів і поселенців. Практично всі промислові і транспортні об'єкти цього регіону були зведені і експлуатувалися руками в'язнів. Відоме їх велике повстання в 50-х роках, яке було жорстоко придушене; загинули сотні чоловік; тисячі в'язнів були засуджені на додаткові терміни ув'язнення і заслання, на страту.

Воркута та її околиці повинні стати пам'ятником-меморіалом сотням тисяч жертв сталінських репресій — українців, росіян, білорусів, литовців, латвійців, естонців та представників інших народів СРСР.

4. Архангельська обл. з Ненецьким автономним округом є одним із значних регіонів Європейської Півночі, де живуть українці (в 1989 — 53,4 тис., в тому числі в Ненецькому автономному окрузі — 3,7 тис.). Чисельність українців у повоєнні роки тут становила близько 50 тис. чол. і їх частка серед усіх жителів коливалася від 3,3% до 3,8%. Знижується тут частка українців, які вважають рідною мовою українську (з 63,6% у 1959 р. до 48,6% у 1989 р.).

В інших регіонах Півночі Європейської частини Росії чисельність українців значно менша. У Волгоградській, Псковській і Новгородській обл. вона коливається в межах 14,4—19,1 тис. чол. Дещо вищим є цей показник у Карельській АРСР (28,2 тис.). У названих областях та автономній республіці питома вага українців серед усього населення відносно незначна — 1,4—1,9%. 42,9—47,2% українців тут вважають рідною мовою українську. За 1959—1989 рр. їх кількість зросла приблизно вдвоє.

На північному заході Європейської Росії,

між Польщею і Прибалтикою розташована Калінінградська обл., де в 1989 р. жило і працювало 62,7 тис. українців — 3,5% усіх жителів області. За 1959—1989 рр. їх число збільшилося тут на 28 тис. чол.; 41,8% з них визнає рідною мовою українську.

ЦЕНТР ЄВРОПЕЙСЬКОЇ РОСІЇ

До його складу входить два економічні райони — великий та індустріально найкраще розвинений в Росії Центральний і менший — Волго-В'ятський. Всього в Центрі Європейської Росії в 1989 р. жило близько 730 тис. українців, у тому числі в Центральному економічному районі — 674,8 тис. За масштабами територіальної концентрації української діаспори Центральному економічному району належить перше місце в РРФСР. Порівняно з 1959 р. чисельність українців у 1989 р. зросла в два рази. Основна їх кількість живе в Москві (в 1989 р. — 252,7 тис. чол.; у 1926 р. у Москві нараховувалося лише 16 тис. українців) та Московській обл. (185,4 тис.), де зосереджено 60% усіх українців Центрального економічного району. Їх частка серед жителів Москви становить 2,9%, Московської обл. — 2,8%; 38,7% москвичів і 42,6% жителів Московської області вважають українську мову рідною (табл. 10).

До областей Центрального економічного району, де чисельність українців є досить значною, входять Тульська (в 1989 р. було 36,3 тис. українців), Калузька (30,2 тис.), Тверська (28,9 тис.), Брянська (27,1 тис.), Смоленська (21,8 тис.), Владимирська (21,8 тис.) та інші області; у деякі з цих областей частково заходить історична українська територія.

Понад 50 тис. українців (1989 р.) живе у Волго-В'ятському економічному районі, де вони становлять 0,6% усього населення. Найбільші громади українців зосереджені в Нижньо-Новгородській (33,3 тис.) і Кіровській (18,9 тис.) областях. На початку 70-х років більшість

Таблиця 10

Українська діаспора в Центрі Європейської Росії

Територія	Чисельність українців, чол.			Частка українців серед усього населення, %	Частка українців, які вважають рідною мовою українську, %						
	1959 р.	1970 р.	1979 р.		1959 р.	1970 р.	1979 р.	1989 р.			
	18340	21102	22166		1,18	1,33	1,67	1,84			
Брянська обл.	10760	14392	16585	0,77	0,95	1,04	1,32	40,7	42,8	47,6	46,9
Владимирська обл.	6541	13000	11019	0,49	0,97	0,83	1,17	44,8	54,2	47,2	51,4
Калузька обл.	15658	21858	22094	1,67	2,20	2,19	2,83	39,4	62,7	52,9	52,9
Костромська обл.	7054	11000	7631	0,77	1,26	0,95	1,21	42,7	52,8	44,0	50,0
м. Москва	115489	184885	252670	2,27	2,62	2,60	2,85	55,8	63,2	52,1	58,1
Московська обл.	122586	138320	164923	2,09	2,40	2,60	2,79	30,2	37,2	40,8	38,7
Орловська обл.	6998	7480	9078	0,75	0,80	1,01	1,29	37,8	45,2	47,8	42,6
Рязанська обл.	8385	9799	11811	0,58	0,69	0,86	1,15	48,3	44,2	47,8	54,3
Смоленська обл.	7271	10224	14815	0,64	0,92	1,33	1,89	43,4	44,7	46,2	51,0
Тверська обл.	13571	17948	28941	0,75	1,04	1,28	1,74	39,7	45,7	47,3	53,0
Тульська обл.	43211	96880	36264	2,25	1,89	1,81	1,95	43,8	45,8	44,8	41,5
Ярославська обл.	11226	12809	15234	0,80	0,91	1,06	1,26	45,8	41,8	41,5	44,5
Всього	3877090	499697	674769	1,50	1,81	2,24	2,24	38,0	43,4	43,7	43,7

Центральний економічний район

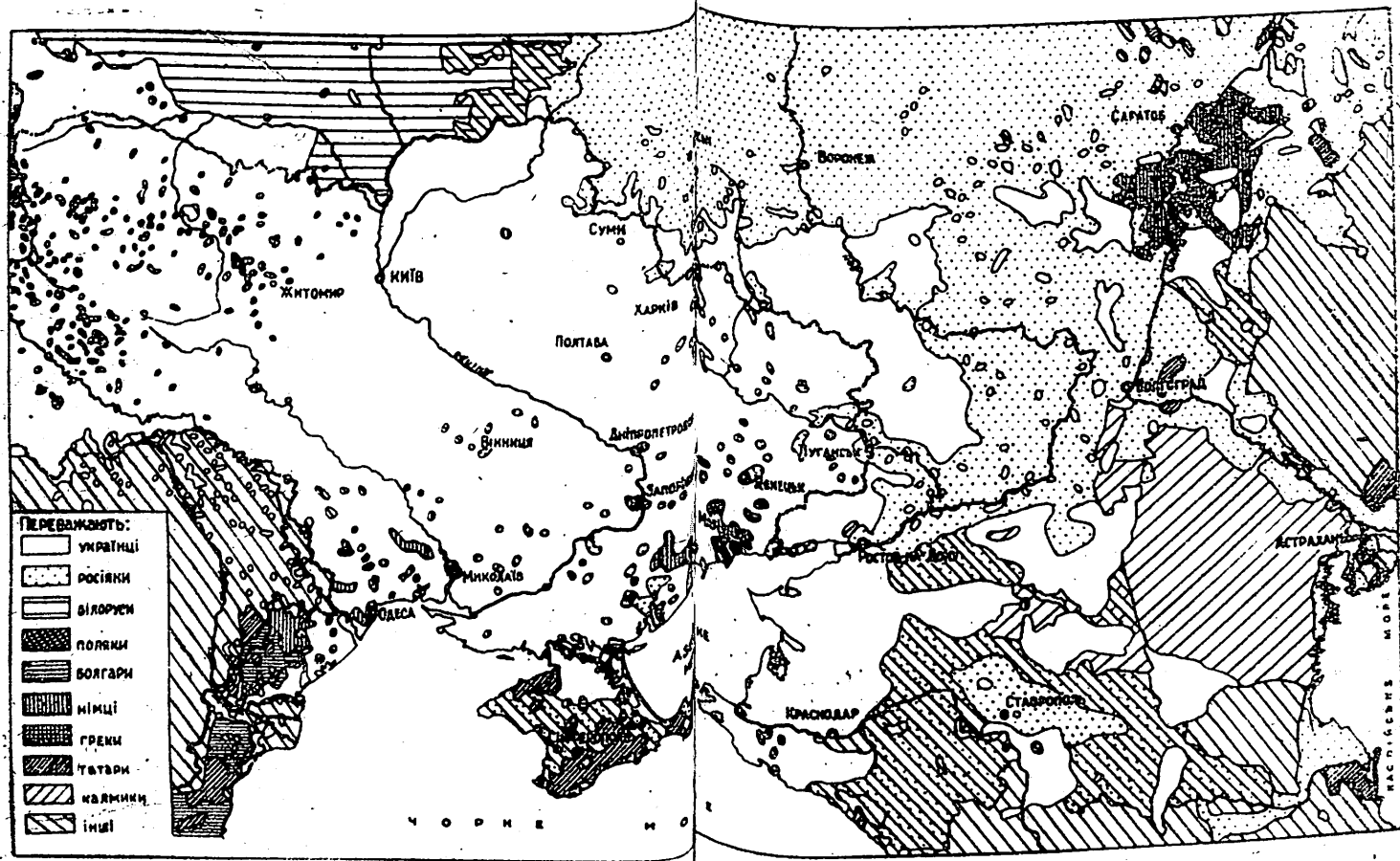

Рис. 5. Етнічна карта України і сусідніх територій колишнього СРСР (1926 р.).

Волго-В'ятський економічний район

Кіровська обл.	15576	15971	18885	0,81	0,92	1,11	64,6	67,1	58,1
Нижньогородська обл.	29314	29807	33344	0,82	0,81	0,78	46,7	46,8	41,3
Марійська АРСР	2728	4563	..	4,22	0,67	..	54,5	51,5	..
Мордовська АРСР	6554	6033	..	0,65	0,59	..	63,7	63,0	..
Чувашська АРСР	3837	4487	..	0,35	0,37	..	49,9	43,5	..
Всього	58009	60861	..	0,70	0,73	..	54,0	53,8	..

українців, які проживали в автономних республіках даного району (Марійський, Мордовський і Чувашський), виїхало переважно на Батьківщину. Мордовія була відомим центром політичного заслання, в тому числі тут у тюрмах відбували покарання десятки тисяч українців.

Українська діаспора центральної частини Росії, зокрема Москви, спільно з українським урядом можуть і повинні відігравати важливу роль в українському національно-культурному відродженні в усій РРФСР. Саме там, у Москві, зосереджений уряд Росії, республіканські засоби масової інформації, книжкові видавництва, редакції газет, радіо- і телепередач тощо. Національно-культурне життя тут тільки зароджується: фактично робляться в цьому напрямі перші кроки. Українське товариство «Славутич» разом з урядовими колами України, її політичними партіями, культурними організаціями мають усе зробити для національно-духовного відродження української діаспори в усіх регіонах Росії, за яких називати себе в Росії українцем було б і престижно, і безпечно.

УКРАЇНЦІ В ІНШИХ РЕСПУБЛІКАХ

Крім Росії, українська діаспора розселена в усіх інших союзних республіках колишнього СРСР. Велика кількість українців зосереджена на українському пограниччі в Молдавії і Білорусії. Чисельні українські громади є в Казахстані, Середній Азії, особливо в Узбекистані та Киргизстані.

МОЛДАВІЯ

Українська діаспора в Молдавії є багаточисельною. В 1989 р. частка українців серед усього населення республіки (табл. 11) становила 13,8% (в 1959 р. — 14,6%, 1970 і 1979 рр. — по 14,2%). Словом, кожен сьомий житель Молдавії є українцем. Росіяни, які займають тут

Таблиця 11

Українська діаспора в Прибалтиці, Білорусії, Молдавії

Територія	Чисельність українців, чол.				Питома вага українців серед усього населення, %				Частка українців, які вважають рідною мовою українську, %			
	1959 р.	1970 р.	1979 р.	1989 р.	1959 р.	1970 р.	1979 р.	1989 р.	1959 р.	1970 р.	1979 р.	1989 р.
	Молдавська РСР	420820	506560	560679	600366	14,6	14,2	14,2	13,8	86,3	79,4	68,5
м. Кишинів	25930	50476	98190	98190	12,0	14,2	13,7	13,7	55,4	51,1	41,2	41,2
Білоруська РСР	13310	190839	230985	291008	1,65	2,42	2,42	2,42	46,8	47,3	43,4	45,4
Брестська обл.	26649	31626	40557	60644	2,15	2,44	2,98	2,31	55,0	46,4	47,9	65,6
Вітебська обл.	11636	19819	23757	26148	0,91	1,45	1,71	1,85	42,2	47,8	44,2	40,7
Гомельська обл.	33317	46483	58851	68600	2,44	3,03	3,37	3,37	52,8	59,2	48,7	49,4
Гродненська обл.	12019	16230	18677	23401	1,12	1,45	1,66	1,66	39,6	38,2	32,6	35,4
м. Мінськ	18341	35203	...	53244	3,60	3,84	...	2,01	34,5	32,6	...	32,8
Могильовська обл.	16364	21407	23798	29394	1,40	1,75	1,91	3,31	44,8	46,8	43,7	45,2
Мінська обл.	15735	20071	24132	29577	1,07	1,30	1,56	2,30	46,0	54,2	50,9	49,9
Литовська РСР	17692	25099	31982	44789	0,65	0,80	0,94	1,88	52,2	52,3	52,8	51,2
м. Вільнюс	6575	9329	...	13294	2,78	2,51	...	1,22	46,2	45,3	...	43,3
м. Каунас	2509	1,17	2,31	52,1
Латвійська РСР	29440	53461	66703	92101	1,41	2,26	2,66	3,45	42,8	53,9	46,6	49,4
м. Рига	16984	25293	36044	43641	2,81	3,46	...	4,79	39,7	45,7	44,3	44,3
Естонська РСР	15769	28086	36044	48271	1,32	2,07	2,46	3,08	47,8	51,8	44,4	44,2
м. Таллінн	7277	13309	...	24169	2,58	3,67	...	4,83	47,4	50,6	...	42,1

після українців друге місце, становлять 13,0% жителів Молдавії. Всього в 1989 р. у цій країні налічувалося 600,3 тис. українців, майже на 50% більше, ніж у 1959 р. Для порівняння цікаво навести такі дані: в Молдавії живе майже вдвоє більше українців, ніж на Україні молдаван (325 тис.), і на 30% більше, ніж на Україні живе молдаван і румунів разом узятих (460 тис.). Незважаючи на пограничне положення Молдавії та України, між ними встановилися досить обмежені міграційні зв'язки. В 1989 р., наприклад, до Молдавії прибуло з України 9,0 тис. чол., в тому числі українців — 3,3 тис. чол. На Україну, в свою чергу, з Молдавії переїхало 11,7 тис. чол., у тому числі українців — 4,5 тис. Нарощування чисельності українців у Молдавії (за 1959—1989 рр. з 421 до 600 тис.), як і молдаван на Україні (за відповідні роки з 242 до 325 тис.), відбувалося не стільки за рахунок міграції, скільки за рахунок природного приросту відповідно українців і молдаван.

Українці розселені практично по всіх районах Молдавії. Вони живуть окремими ареалами як у сільській місцевості, так і в містах, особливо в столиці та у міських поселеннях, розташованих на західному пограниччі з Україною. В Кишиневі, наприклад, число українців у 1989 р. становило 98,2 тис. чол. і зросло порівняно з 1959 р. в чотири рази, порівняно з 1970 р. — майже вдвоє. За даними перепису 1989 р., в Кишиневі налічується близько 17% усіх українців Республіки; на українців припадає понад 12% усіх жителів молдавської столиці.

Чисельні ареали українців зустрічаються в багатьох регіонах Молдавії. Серед них північна, південна і західна частини, які межують з Україною, центральна частина Молдавії та деякі інші. Окремі українські сільські населені пункти розміщені в крайніх східних районах лівобережної частини Молдавського Придністров'я. Це автохтонні українські землі, де українці на пограниччі з молдавським етносом живуть упродовж двох століть (райони Ясс, Бельц та

ін.): Бисока частка українців (місцями переважаюча) є в районах Тирасполя, Рибниці та ін., тобто на території, що раніше входила до складу Молдавської АРСР. Заселення українцями межиріччя Південного Бугу і Дністра відбувалося із середини XVIII ст. і посилювалося наприкінці XVIII ст., тобто після переходу цієї території від Туреччини (Кримського ханства) до Російської імперії.

У міжвоєнний час українці в румунській Молдавії мали дуже обмежені права для національно-культурного розвитку; українців, особливо в 30-ті роки, переписували на румунів. Саме тому їх чисельність у 1939 р. на території сучасної Молдавії становила 173 тис. чол., тоді як згідно з румунським переписом 1930 р. — 347,5 тис. чол. Частина українців записувалась на росіян і румунів.

Дані повоєнних переписів свідчать про значне скорочення питомої ваги тих українців, які вважають українську мову рідною. Якщо в 1959 р. їх частка становила 86,3%, 1970 р. — 79,4%, то в 1989 р. — 61,6%. Значно вищий цей процент у сільських місцевостях, особливо в районах компактного проживання українців (на пограниччі з Україною), помітно нижчий — у містах, особливо в столиці республіки. Це, з одного боку, є результатом постійного збільшення числа російського населення і, з другого, — наслідком неухильного посилення русифікації. Причому російське населення в Молдавії швидко зростало не за рахунок його переїзду в сільські місцевості, а за рахунок його поселення в містах, особливо в великих і середніх. У Кишиневі, наприклад, в 1989 р. чисельність росіян (181,0 тис.) була майже вдвоє більша, ніж українців (98,2 тис.), хоч у цілому по республіці чисельність українців на 40 тис. чол. перевищує чисельність росіян. Це, зрозуміло, призводить до посилення процесу русифікації взагалі, а в містах, насамперед у середніх і великих, де частка росіян особливо висока, — особливо. Якщо в 1959 р. у Кишиневі вважали рідною мовою

55,4% усіх українців, то в 1989 р. — лише 41,2%.

Процес деукраїнізації в Молдавії пояснюється насамперед тим, що там практично відсутні українські школи, не виходять українські газети, не ведеться радіо- і телепередач українською мовою тощо. Українська діаспора, яка в Молдавії чисельно перевищує російську, поставлена в національно-культурному відношенні в неоднакові, незрівнянно гірші умови. Національно-культурне відродження української діаспори, як і національно-культурне відродження молдавської і румунської діаспор на Україні, набуває першорядного значення і вимагає загальноприйнятого обґрунтованого розв'язання.

БІЛОРУСІЯ

Проблема розселення українців у Білорусії вивчена недостатньо. В результаті навіть тепер, коли систематично проводяться переписи населення, в тому числі за його національною ознакою, точно визначити число українців у республіці важко. Пояснюється це насамперед тим, що переписи дають щодо кількості українців різні, часто дуже суперечливі результати.

Неоднозначним і ще до кінця не вирішеним є питання про українсько-білоруське етнічне розмежування в південно-західній і південній частинах республіки, де, за одними оцінками, живуть українці, за іншими — білоруси. У зв'язку з тим, що одні переписи фіксували це населення як українців, інші — як білорусів, мали місце невідповідності у визначенні чисельності української діаспори у цій республіці. Наприклад, згідно з переписом 1897 р. більшість населення Брестщини була врахована українським, чисельність якого зафіксована в 407 тис. чол. (за 1795 р. — в 225 тис., 1719 р. — 186 тис. чол.). Згідно з переписами 1926—1931 рр. (в СРСР, як уже зазначалося, у 1926 р., в Польщі — у 1931 р.) число українців у Білорусії становило

ло лише 34,5 тис. чол., за оцінками 1937 р. — 65,4 тис., 1939 р. — 164,3 тис. У різні періоди сильно «змінювалася» і частка українців серед населення Білорусії. Так, у 1719 р. українці становили близько 7% населення Білорусії (в сучасних межах), 1897 р. — 5,7%, 1959 р. — 1,7%, 1989 р. — 2,9%.

Дослідження інтенсивності, територіальних напрямків міграційних потоків з України в Білорусію, районів вибуття і районів прибуття мігрантів, їх національної структури дозволяє зробити висновок, що невелике і поступове збільшення частки українців серед населення Білорусії відбувається внаслідок чисельної переваги українців, які прибувають у республіку, над чисельністю українців, які вибувають з неї. Наприклад, у 1989 р. з Білорусії прибуло на Україну 11,1 тис. чол., у Білорусію з України 10,9 тис. чол., у тому числі українців — відповідно 3,6 тис. і 4,2 тис. чол.; білорусів — 6,7 тис. і 5,4 тис. чол. Таке загальне співвідношення в міграції українців і білорусів між Україною і Білорусією мало місце і в попередні роки, що призводить до відносно незначного зростання української діаспори в Білорусії.

За даними перепису населення 1989 р. в Білорусії нараховувалося 291,0 тис. українців — на 149 тис. чол. менше, ніж на Україні білорусів (440 тис.). Порівняно з 1959 р. кількість українців у республіці зросла в 2,1 раза (табл. 11). Особливо швидко зросла чисельність української діаспори в Білорусії у 1959—1970 (з 133,1 тис. до 190,8 тис. чол.) і 1979—1989 (з 231,0 тис. до 291,0 тис.) роки. У кожній з областей українців стало у 1989 р. удвоє більше, ніж у 1959 р. (у Мінську українців у 1989 р. жило майже втричі більше, ніж у 1959 р. — відповідно 53,2 тис. і 18,3 тис.).

Провідне місце в Білорусії за числом українців належить пограничним з Україною Гомельській (в 1989 р. 68,6 тис.) і Брестській (60,6 тис.) областям, а також Мінську (53,2 тис.). В названих двох областях, а також у сто-

лиці республіки розселено 182,6 тис. українців — понад 60% усіх українців Білорусії. Далі за чисельністю ідуть Мінська (в 1989 р. 29,6 тис.), Могильовська (29,4 тис.), Вітебська (26,1 тис.) і Гродненська (23,4 тис.) області.

По областях республіки спостерігається певна територіальна диференціація частки українців серед усього населення. Найвищою є вона у Гомельській (в 1989 р. 5,1%), Брестській (4,2%) областях і Мінську (3,3%). У Мінській, Вітебській та Гродненській областях питома вага українців незначна — не перевищує 2% від числа всіх жителів.

У Білорусії, поблизу з Україною, дуже інтенсивно відбувається денаціоналізація українців: Лише в одній області — Брестській — частка українців, які вважають рідною мовою українську, в 1989 р. становила 65,6%. В цілому по Білорусії вона була відносно незмінною упродовж усього повоєнного часу (в 1959 р. — 46,8%, 1970 р. — 47,3%, 1979 р. — 43,4%). Наближалися до 50-процентної межі Мінська (49,9%), Гомельська (49,4%) і Могильовська (45,2%) області. В Мінську (32,8%) і Гродненській обл. (35,4%) ці показники дуже низькі.

ПРИБАЛТИКА

Українська діаспора в Прибалтиці є, порівняно з іншими республіками колишнього СРСР, однією з наймолодших і найменш чисельних. В 1989 р. там проживало 185,2 тис. українців і осіб українського походження. Порівняно з 1959 р. чисельність українців зросла у Прибалтиці в 1989 р. у три рази і впродовж усього повоєнного часу неухильно збільшувалася: за 1959—1970 рр. — на 43,7 тис. чол., 1970—1979 рр. — на 28,1 тис. чол., 1979—1989 рр. — на 50,4 тис. чол. Таким чином, найінтенсивнішим було зростання чисельності українців у Прибалтиці упродовж останнього десятиліття, а також за період 1959—1970 рр. (табл. 11).

В окремих республіках Прибалтики українці займають досить помітне місце. В 1989 р. у Латвії вони становили 3,5% всіх жителів і серед представників національних діаспор займають третє місце після росіян (34,0%) і білорусів (4,5%). У результаті постійного припливу в Латвію значного контингенту мігрантів, особливо росіян (їх частка зросла за 1959—1989 рр. з 26,6 до 34,0%), білорусів (з 2,9% до 4,5%) і українців (з 1,4 до 3,5%), питома вага латишів різко скоротилася (з 62,0% до 52,0%) і перебуває поблизу тієї критичної межі, поза якою вони теоретично можуть стати в себе на батьківщині національною меншиною. Третє місце після естонців і росіян (30,3%) належить в Естонії українцям (3,1%), частка яких за 1959—1989 рр. зросла майже в 2,5 рази. В цій республіці також високими темпами збільшується кількість росіян (з 20,1% до 30,3%), білорусів (з 0,9% до 1,8%), а частка естонців швидко скорочується (за 1959—1989 рр. з 74,6% до 61,5%). Українській діаспорі Литви належить четверте місце (в 1989 р. 1,2%) після діаспор російської (9,4%), польської (7,0%) і білоруської (1,7%).

Українці в прибалтійській діаспорі живуть переважно у містах; серед них значна частка військовослужбовців, працівників торговельного морського флоту.

Заслужують на увагу особливості територіальної структури розселення українців у Прибалтиці. Найчисельнішою була українська діаспора протягом усіх повоєнних років у Латвійській РСР — приблизно 50% усіх українців даного регіону. На другому місці за чисельністю українців йшла Естонія, де жило, за даними післявоєнних переписів населення, понад 25% їх загальної кількості. При цьому слід мати на увазі, що кількість жителів окремих республік коливається в значних межах: у 1989 р. в Литві проживало 3723 тис. чол., Латвії — 2687 тис. чол., Естонії — 1583 тис. Питома вага українців і осіб українського походження не

відповідала і не відповідає тій абсолютній чисельності населення, яка склалася в прибалтійських республіках. Наприклад, за загальною чисельністю українців Латвія займала і займає серед республік Прибалтики друге місце після Литви. Однак у зв'язку з відносно високою концентрацією в її межах українців Латвії належить за цим показником перше місце в регіоні. І навпаки, найбільше населення в Прибалтиці має Литва, але питома вага (і абсолютна величина) українців там, порівняно з Латвією, значно (в три рази) нижча (в 1989 р. відповідно становила 3,5% і 1,2%).

Чисельність українців в окремих республіках Прибалтики зростала нерівномірно. За 1959—1989 рр. в Латвії та Естонії — більше ніж у 3 рази, в Литві — в 2,5 рази. Причому по всіх республіках Прибалтики і за всі повоєнні роки число українців збільшувалося.

Останнім часом міграційні зв'язки України з Прибалтикою зміцніли. В Литву, Латвію та Естонію приїжджає з республіки значно більше населення, ніж виїжджає з них. У цілому ці потоки характеризуються такою національною структурою мігрантів. У 1989 р. в прибалтійські республіки з України прибуло: у Литву — 1,3 тис. чол. (в т.ч. 0,6 тис. українців), Латвію — 1,6 тис. (0,7 тис.), Естонію — 1,0 тис. (0,5 тис.). До речі, серед іммігрантів у Литву та Естонію українці займають серед інших національностей перше місце. В свою чергу, з республік Прибалтики на Україну прибуло: з Литви — 1,8 тис. (0,8 тис.), Латвії — 3,2 тис. (1,8 тис.), Естонії — 1,2 тис. (0,6 тис.). Таким чином, у 1989 р. прибуття з України в Прибалтику перевищувало вибуття з Прибалтики в Україну.

Близько 50% українців, які проживають у Прибалтиці, вважають рідною мовою українську. Зокрема, в Литві їх частка в 1989 р. становила 51,2%, Латвії — 49,4%, Естонії — 44,2%. За повоєнний час цей показник у Литві помітно не змінився, в Латвії — характеризується значним коливанням в окремі роки. В

Естонії — дещо зменшується. Значна частина українців Прибалтики денационалізована і входить до складу так званого «русскоязычного населення».

ЗАКАВКАЗЗЯ

За чисельністю українців республікам Закавказзя — Грузинській, Азербайджанській і Вірменській — належить одне з останніх місць серед союзних республік колишнього СРСР. У 1989 р. тут жило 93,1 тис. українців і осіб українського походження, що становило близько 0,6% усіх жителів названих країн. За повоєнний час українська діаспора Закавказзя зростає повільно — за останні 30 років (1959—1989 рр.) кількість українців збільшилася на 9,5 тис. чол. (табл. 12). Причому впродовж першого десятиліття (1959—1970 рр.) це число зросло приблизно на 3,5 тис. чол., за 1970—1979 рр. воно різко скоротилося (майже на 7 тис. чол.), а за 1979—1989 рр. знову відносно швидко збільшилося (також на 7 тис. чол.).

Основна частина українців живе насамперед у містах, розташованих поблизу одного з найбільших районів їх розселення — Абхазької АРСР, а також у великих містах, особливо в столичних. У 1989 р. тільки в столичних містах Закавказзя проживало 42,7% тис. українців — майже 46% усього українського населення даного району. Між тим, у деяких районах Закавказзя (Нахічеванська АРСР, Нагірно-Карабахська і Південно-Осетинська автономні області, колишні райони республіканського підпорядкування в Азербайджані) українці практично не проживали.

Понад 50% українців Закавказзя (52,4 тис. чол.) живе в Грузії. Найбільші їх громади зосереджені в Тбілісі (в 1989 р. 16,1 тис.), Абхазії (11,7 тис.). В Абхазії українці становили (1989 р.) 2,2% усього населення республіки (в Аджарії — 1,5%, Тбілісі — 1,3%). 53,4%

Українська діаспора в республіках Закавказзя

Таблиця 12

Територія	Чисельність українців, чол.				Літома вага українців серед усього населенн., %	Частка українців, які вважають рідною мовою українську, %						
	1959 р.	1970 р.	1979 р.	1989 р.		1959 р.	1970 р.	1979 р.	1989 р.			
	Грузинська РСР	52236	49622	45036		52443	1,29	1,06	0,90	0,97	56,4	59,1
м. Тбілісі	12204	10600	10257	16074	1,57	1,19	1,11	1,29	44,1	41,2	41,2	42,6
Абхазька АРСР	11474	11955	10257	11655	2,83	2,46	2,11	2,22	54,7	61,6	57,5	57,6
Аджарська АРСР	5844	7181	6402	5943	2,38	2,32	1,52	1,51	59,7	67,6	55,0	55,3
Південно-Осетинська АО	439	0,45	54,2
Райони республіканського підпорядкування	22275	19381	26402	18299	0,88	0,67	0,44	0,58	63,2	63,7	47,2	59,6
Азербайджанська РСР	25779	29160	...	32345	0,70	0,57	0,46	0,46	42,6	50,3	...	65,3
м. Баку	13995	14406	...	18311	1,42	1,14	...	1,02	32,2	39,5	...	57,8
Нахічеванська АРСР	...	997	0,49	71,8
Нагірно-Карабахська АО
Райони республіканського підпорядкування	11107	13564	8900	8341	0,46	0,39	0,29	0,25	54,9	60,1	62,9	68,1
Вірменська РСР	5593	8390	0,32	0,34	0,29	0,25	49,4	75,3
м. Єреван	2624	2607	0,52	0,34	0,34	...	48,6	65,8

українців Грузії вважає рідною мовою українську, в тому числі ті, хто живе в Абхазії — 57,6%, Аджарії — 55,3%, Тбілісі — 42,6%. Всього в Грузії живе 0,1% всіх українців колишнього СРСР.

Між Україною і Грузією встановилися досить інтенсивні міграційні зв'язки. На Україні, як відомо, живе 23,5 тис. грузинів (0,6% усіх грузинів СРСР). У 1989 р. з України в Грузію емігрувало 3,4 тис. чол., з Грузії в Україну — 5,3 тис., у тому числі українців у Грузію — 0,8 тис., грузинів в Україну 1,1 тис. чол.

Друге місце за чисельністю української діаспори в Закавказзі належить Азербайджану, де кількість українців у 1989 р. становила 32,3 тис. чол. Майже 60% їх живе в Баку. Всього в Азербайджані зосереджено менше ніж 0,1% усіх українців, що живуть у колишньому СРСР. У свою чергу, 37,0 тис. азербайджанців (0,5% загальної їх кількості) поселилося на Україні. Останнім часом, особливо після загострення між національних конфліктів у Закавказзі, на Україну помітно зросли потоки з Азербайджану. Наприклад, у міста України в 1989 р. прибуло з цієї республіки 10,3 тис., у тому числі 2,2 тис. азербайджанців. Потік з України мігрантів в Азербайджан був значно меншим — 4,1 тис. чол. (в т.ч. азербайджанців — 2,6 тис.). Відносно висока частка українців Азербайджану зберегла українську мову (65,3%).

У Вірменії в 1989 р. проживало 8,3 тис. українців (0,02% всіх українців СРСР), переважно в містах. Вірменська діаспора в Україні (54,2 тис. чол.) у кілька разів перевищує українську діаспору в Вірменії (на Україні поселено 1,2% усіх вірменів Радянського Союзу). Між Україною і Вірменією встановилися досить тісні зв'язки по лінії міграції населення. В 1989 р., наприклад, на Україну з Вірменії прибуло 4,6 тис. чол. (у тому числі 2,6 тис. вірменів, 0,9 тис. українців; з України у Вірменію — 2,5 тис. (в т.ч. вірменів 1,7 тис., українців — 0,4 тис.).

КАЗАХСТАН

Друге місце після Росії за чисельністю українців займає Казахстан. За переписом населення 1989 р. українська діаспора налічувала тут 896,2 тис. чол. У повоєнні роки кількість українців і осіб українського походження була в Казахстані відносно стабільною і коливалася в межах 762,1 (1959 р.) — 933,5 (1970 р.) тис. чол. Особливо високим приростом українців характеризувався період від післявоєнних років до початку 70-х. Зокрема за 1959—1970 рр. їх кількість зросла з 762,1 до 933,5 тис. У наступне десятиріччя намітилася тенденція до скорочення — виїхало 35,5 тис. українців, а за 1979—1989 рр. ще 1,7 тис. При цьому частка українців у цілому по Казахстану постійно скорочується. Якщо в 1959 р. вона становила приблизно 8,2%, 1970 р. — 7,2%, 1979 р. — 6,1%, то вже в 1989 р. — 5,4%.

Українці, здебільшого жителі Лівобережної України, почали поселятися в Казахстані з 70-х років XIX ст. За даними перепису 1897 р., українська діаспора була тут ще малочисельною і становила 1,7% усього населення. Різко зросли переселенські потоки українців у Казахстан на початку XX ст., особливо після будівництва залізниці Оренбург—Арись (1905 р.) з відгалуженням на схід. По цій залізниці, а також по Транссибірській магістралі, західна траса якої (Челябінськ—Новосибірськ) була споруджена вже на початку XX ст., масово приїжджали українські селяни. Вони осідали на родючих землях передгірських районів південно-східного Казахстану, поблизу Вірного (Алма-Ати), в північних степових районах уздовж Транссибірської залізниці.

Вже в 1917 р. українці становили в Казахстані 12,9%, в 1926 р. — 13,8%, 1939 р. — 10,8% усіх його жителів. В окремих північних і південно-східних регіонах республіки частка українців сягала 30—40% від усього населення. Найвищою була в 20-ті роки питома вага українців

у Кустанайській (у 1926 р. — 41,3%), Актюбінській (30,7%), Кокчетавській (28,5%), Акмолінській (Цілиноградській, 25,4%), і Північно-Казахстанській (23,8%) областях. Високою була в названих областях (у сучасних адміністративно-територіальних межах) частка українців і в 1917 р., тобто в попереднє (по відношенню до 1926 р.) десятиліття: в Кустанайській обл. цей показник становив 33,5%, Актюбінській — 23,7%, Акмолінській — 28,7%, Північно-Казахстанській — 28,8%*.

Наприкінці 20-х — на початку 30-х років у північно-західній і північно-східній частинах сучасного Казахстану (тоді Казахської РСР Туркестану) активізувалося українське національно-культурне життя; у 1930 р. тут на українську мову було переведено 400 шкіл, в Актюбінському педагогічному технікумі щороку навчалася одна тисяча майбутніх учителів, при Кустанайському педагогічному інституті діяв український відділ. Готувалися українською мовою підручники, почали виходити українські газети. Тут були великі українські села: Полтавка, Настівка, Михайлівка, Новоукраїнка, Калинівка, Боголюбівка, Чернігівка та ін.**

Характерною особливістю українських поселенців у Казахстані було те, що вони, особливо сільські жителі, які на початку ХХ ст. тут у багатьох районах переважали, досить стійко протистояли асиміляційним процесам, навіть у російськомовному середовищі. Були зафіксовані непоодинокі випадки, коли представники інших націй, народів і народностей, в тому числі росіяни, піддавалися помітним асиміляційним впливам з боку українців. Таким чином, у довоєнному Казахстані були кращі умови для збереження національно-етнічної самобутності українців, ніж у більшості районів Росії, в тому числі навіть у тих, що безпосередньо прилягали до України і були складовою частиною су-

* Черная Н. В. Назв. праця. С. 74.

** Літ. Україна. 1992. 30 січ.

цільної історичної української території на сході (Воронежчина, Курщина, Білгородщина, Донщина).

У воєнні роки та у повоєнний час відбулися принципові зміни у житті і діяльності української діаспори в Казахстані, який ще з другої половини 30-х років перетворився в один з важливих районів СРСР для відбуття покарання і заслання. Великі новобудови республіки (а це будівництво Карагандинського кам'яновугільного басейну, багатьох крупних центрів видобутку поліметалічних і мідних руд, спорудження потужних центрів кольорової і чорної металургії, прокладання багатьох протяжних залізниць, освоєння великих масивів засушливих цілинних і перелогових земель, створення Бойконурського космодрому, облаштування Семипалатинського полігону по випробуванню ядерної зброї і т. д.) споруджувалися у необжитих районах переважно в'язнями створених тут чисельних ГУЛАГів. Частина нових поселенців переїжджала сюди добровільно, за так званими патріотичними призовами. Засекреченість багатьох матеріалів з цих «міграцій» не дає змоги більш детально судити про її кількісні параметри, зокрема про чисельність; мотиви переїзду; вибуття і поселення; умови проживання тощо.

У 1954—1956 рр. на півночі Казахстану оселилося, як уже зазначалося, близько 100 тис. українських юнаків і дівчат, які з молоддю інших республік колишнього СРСР приїхали сюди освоювати цілинні і перелогові землі. Тут вони створили десятки зернових радгоспів — «Київський», «Полтавський», «Дніпропетровський» та ін. На жаль, у багатьох з них українськими залишилися тільки назви.

За даними повоєнних переписів найбільше українців проживає в Кустанайській (в 1959 р. — 21,2%, 1970 р. — 19,0, 1979 р. — 17,2, 1989 р. — 14,5%), Актюбінській (відповідно 16,9%, 14,0, 11,9, 10,2%), Цілиноградській (12,0%, 10,5, 9,0, 9,4%); Павлодарській (14,5%, 12,3, 10,3, 9,2%), Кокчетавській (12,3%, 11,0, 9,5, 8,4%), Північно-

Казахстанській (9,3%, 8,1, 7,0, 6,3%) областях.

На обширній території (близько 2 млн км²) Північного Казахстану і прилеглий до нього південній частині Західного Сибіру (від південно-східного Передуралля на заході і до передгір'я Алтаю на сході) розміщений один з найбільших у східній діаспорі район розселення українців, до складу якого входять Кустанайська, Тургайська, Актюбінська, Кокчетавська, Цілиноградська і Північно-Казахстанська обл. Казахстану, а також Омська, Томська і Новосибірська обл. і Алтайський край Росії. Тут на площі 450 тис. км² (1989 р.) жило близько 750 тис. українців (за даними перепису 1926 р. українці становили тут більшість усього населення). Цей район, який у пореволюційний час довго зберігав українські традиції, одержав назву Сірого Кліну.

Досить значною була українська діаспора, яка переважно сформувалася у передвоєнні, воєнні і, особливо, у повоєнні роки, в центральній частині Казахстану, де, як уже відмічалось, високу частку становили засуджені, заслані і вислані. В Карагандинській і Жезказганській областях частка українців коливалася в окремі роки від 6,0 до 9,8% від усього населення. Питома вага українців в інших областях Казахстану була незначною. В цілому частка українців у повоєнному Казахстані повсюдно скорочується.

Більш детальні відомості про чисельність українців Казахстану, їх питому вагу серед усього населення і рівень збереження української мови у повоєнні роки подаються в табл. 13.

Одночасно зменшується і кількість наших колишніх земляків, які вважають рідною мовою українську. Особливо інтенсивно відбувається денационалізація в повоєнний час. Якщо в довоєнні роки 70—80% українців, котрі проживали в Казахстані, вважали рідною мовою українську, то в повоєнний час цей процент постійно скорочувався і у 1979 р. коливався в окремих

Таблиця 13

Територія	Чисельність українців, чол.				Питома вага українців серед усього населення, %		Частка українців, які вважають рідною мовою українську, %	
	1959 р.	1970 р.	1979 р.	1989 р.	1959 р.	1970 р.	1959 р.	1970 р.
Казахська РСР	762131	933461	897964	896240	7,18	6,12	5,44	51,4
Актюбінська обл.	67669	77090	74794	74547	16,9	11,9	10,2	51,2
м. Алма-Ата	22989	38878	...	45598	5,03	4,23	4,07	36,4
Східно-Казахстанська обл.	17199	15879	15881	16186	2,34	1,88	1,74	48,2
Алма-Атінська обл.	30390	17726	17299	18496	3,21	2,42	1,89	49,6
Гуревська обл.	2964	13485	3906	13908	1,03	2,70	1,86	52,3
Джамбульська обл.	36580	36484	36069	33903	6,51	4,61	3,26	57,7
Жезказгайська обл.	97916	152547	30983	29467	...	6,89	5,97	50,3
Карагандинська обл.	4466	11019	112397	107098	9,61	9,83	7,94	66,5
Кзії-Ординська обл.	60589	64712	12603	11497	1,36	2,24	1,78	59,2
Кокчетавська обл.	150317	169535	58465	55575	12,3	11,0	8,39	63,6
Кустанайська обл.	162242	177986	21,2	19,0	14,5	53,0
Магнішлакська обл.	65888	85839	9355	86651	14,5	12,3	3,70	69,4
Павлодарська обл.	42355	44908	39939	38059	9,26	8,08	9,19	54,4
Північно-Казахстанська обл.	17335	18854	200651	19503	3,33	2,64	2,34	51,4
Семипалатинська обл.	...	12717	11237	12186	...	2,08	1,70	49,4
Талди-Курганська обл.	...	33596	35003	12,9	1,70	51,1
Тургайська обл.	27858	32018	28092	28092	7,30	6,23	4,47	62,0
Уральська обл.	76808	79197	72634	94455	12,0	10,5	8,97	55,2
Цілиноградська обл.	40809	37377	34830	33033	4,42	2,91	1,82	63,3
Чимкентська обл.	2,23	1,82	51,0

Українська діаспора в Казахстані

областях від 31% до 58%. Причому в тих областях, де розселена досить чисельна українська діаспора (Цілиноградській — 94,5 тис. чол., Павлодарській — 86,6 тис., Актюбінській — 74,5 тис., Кокчетавській — 55,6 тис.) і де, як уже відмічалось, склалася висока питома вага українців, частка тих, хто вважає рідною мовою українську, дуже низька (у названих областях (1989) — відповідно 37,5%, 34,1, 31,1 і 32,7%). У той же час у областях з малочисельною українською діаспорою (Гур'євська — 13,9 тис., Қзил-Ординська — 11,5 тис.) значно більша частка українців вважає рідною мовою українську (відповідно 57,8% і 51,7%). У цілому ж в Казахстані за повоєнні роки відбулися такі зміни у визнанні рідної мови українцями: якщо в 1959 р. їх частка становила 60,4%, 1970 р. — 51,4, 1979 р. — 41,3, то в 1989 р. — 36,6%. Особливо інтенсивно відбувався цей асиміляційний процес у районах найбільшого зосередження українців — на півночі Казахстану, в місцях освоєння цілиних і перелогових земель; за 1959—1989 рр. наведений вище процент там зменшився більше ніж удвоє (у Кокчетавській обл. — з 68,2% до 32,7%, Кустанайській — з 69,4% до 33,1% і т.д.).

Аналіз статистичних матеріалів з міграції свідчить, що між Україною і Казахстаном останнім часом скорочується обсяг міжреспубліканського обміну населенням. Зокрема, припливи з Казахстану перевищують виїзди з України. У 1989 р., наприклад, з України виїхало в Казахстан лише 7,2 тис. чол., тоді як в Україну прибуло з цієї республіки 13,9 тис. Найчисельнішими національними групами, які прибули з України в Казахстан, були: росіяни (3,1 тис.), українці (2,6 тис.), казахи (0,6 тис.), німці (0,2 тис.), білоруси і татари (по 0,1 тис.). З Казахстану в Україну прибуло 6,1 тис. росіян, 5,6 тис. українців, по 0,3 тис. казахів і німців, по 0,2 тис. білорусів і татарів. Таким чином, лише за 1989 р. українська діаспора Казахстану скоротилася на 3,0 тис. чол. На стіль-

ки ж зменшилася в Казахстані і російська діаспора. Даний процес, спрямований, врешті-решт, на посилення територіальної концентрації населення за національною ознакою на його історичних територіях, об'єктивно відображає ті зрушення, які відбуваються в національно-політичному і національно-культурному відродженні народів під час демонтажу Радянського Союзу і формування нових держав за національно-етнічною ознакою.

СЕРЕДНЯ АЗІЯ

Українська діаспора в республіках Середньої Азії є досить чисельною. Її історія сягає до пореформеного періоду, зокрема до початку 60-х років XIX ст., і характеризується кількома регіонами відносно високої територіальної концентрації українців, суттєвими територіальними змінами тієї частки, яку займають українці серед усього населення продовж повоєнних років. І, нарешті, ряд районів Середньої Азії був місцем заслання, а також вислання національних меншостей з України — кримських татарів, німців, болгарів, греків і представників інших національностей, частина яких ще й досі не має змоги повернутися на свою батьківщину.

У Середній Азії — Узбекистані, Киргизії, Таджикистані і Туркменії — налічувалося 338,5 тис. українців та осіб українського походження, тобто всіх тих, хто під час перепису 1989 р. назвав себе чи своїх дітей українцями. Чисельність українців за повоєнний час (табл. 14) у цілому по Середній Азії зростала (за 1959—1989 рр. — на 65,6 тис. чол.), причому за останній період (з 296,1 тис. чол. у 1979 р. до 338,5 тис. у 1989 р.) досить швидко.

Найбільше українців в Узбекистані — 153,2 тис. у 1989 р. Перші українські поселенці на території сучасної республіки з'явилися в середині першого десятиліття XX ст., після спорудження залізниці Оренбург—Арись (1905 р.):

Вони селилися на передгірських богарних землях переважно поблизу Ташкента. За даними перепису 1917 р., частка українців в Узбекистані становила 0,1% усіх жителів, у 1926 р. — вже 0,5% (25,8 тис.). Перепис 1937 р., який відбувався в умовах терору, фізичного знищення і заслання мільйонів людей, коли називати себе українцем, особливо для тих, хто переїхав у діаспору недавно, було небезпечно, зафіксував в Узбекистані лише 1,6 тис. українців. У 1939 р. їх число (за два роки) зросло до 73,8 тис. чол. Ця кількість була більш-менш стабільною аж до середини 60-х років, після яких українська діаспора в Узбекистані почала швидко зростати і збільшилася до 1989 р. майже вдвоє. Таким чином, українська діаспора в Узбекистані формувалася фактично в радянський час, переважно вже в повоєнні роки.

У територіальному відношенні українська діаспора тяжіє до Ташкента і Ташкентської обл., де в 1989 р. відповідно проживало 60,0 тис. і 26,6 тис. українців, більше половини всієї їх чисельності в Узбекистані. Відносно небагато українців живе в Самаркандській (в 1989 р. 14,2 тис.) і Ферганській (11,1 тис.) областях.

У середньому в Узбекистані українці становлять 0,8% усього населення; в областях і поселеннях, де є більші громади українців, ця частка значно вища: в Ташкенті вона дорівнює 2,9%, Ташкентській обл. — 1,2%. 49,2% українців Узбекистану вважають рідною мовою українську.

Узбекистан став на багато років другою батьківщиною для цілих народів, які були вислані з України та інших республік. Багато з них повернулося на місця попереднього проживання, а чимало ще залишилося в республіці. За переписом 1989 р. тут жило 189 тис. кримських татарів, 40 тис. німців.

Міграційні зв'язки Узбекистану з Україною в 1989 р. характеризувалися такими показниками: з України вибуло до Узбекистану 5,3 тис. чол. (у тому числі 1,0 тис. українців і 1,9 тис.

Діаспора українців в республіках Середньої Азії

Таблиця 13

Територія	Чисельність українців, чол.				Питома вага українців серед усього населення, %				Частка українців, які вважають рідною мовою українську, %			
	1959 р.	1970 р.	1979 р.	1989 р.	1959 р.	1970 р.	1979 р.	1989 р.	1959 р.	1970 р.	1979 р.	1989 р.
	Узбецька РСР	87927	111676	113826	153197	1,08	0,95	0,74	0,77	40,7	49,7	45,2
Анжарська обл.	3352	3711	10774	12870	0,57	0,35	0,85	0,79	46,9	51,0	54,3	46,0
Бухарська обл.	..	2628	0,33	56,5
Кашкар'їнська обл.	..	2417	0,29	51,7
Наманганська обл.	8807	8394	..	14226	0,77	0,57	..	0,62	42,1	44,7	..	57,2
Самаркандська обл.	5793	5054	0,63	0,76	47,9	63,5
Сурхандар'їнська обл.	..	6436	1,12	63,5
Сурдар'їнська обл.	24562	40716	21826	59988	2,69	2,94	..	2,91	32,4	43,0	..	43,2
м. Ташкент	26970	23372	21826	26558	2,00	1,58	1,19	1,24	43,3	48,7	42,0	43,4
Ташкентська обл.	8440	7263	..	11147	0,74	0,55	..	0,52	43,9	49,7	..	59,9
Ферганська обл.	1008	1039	0,27	0,19	52,3	53,2
Хорезмська обл.	2201	2316	0,43	0,35	48,8	66,2
Каракалпальська АРСР	13703	120100	109324	108027	6,63	4,09	3,10	2,54	49,2	42,7	38,0	34,1
Киргизька РСР	17911	26901	7459	34321	8,15	6,24	2,89	5,53	31,2	33,1	39,0	30,9
м. Фрунзе	..	9002	..	7728	..	2,89	2,13	1,17	..	39,1	39,0	40,1
Іссик-Кульська обл.	..	707	0,38	56,9
Наринська обл.

Ошська обл.	27813	23850	20781	18439	3,20	1,93	1,34	0,92	49,3	46,2	41,7	39,4
Тянь-Шанська обл.	1498	1,10	41,7
Райони республіканського підпорядкування Таджикиста РСР	89809	59621	35826	47539	10,7	7,73	...	4,83	53,0	45,8	...	33,4
м. Душанбе	26921	31671	...	41375	1,36	1,09	0,94	0,81	44,4	52,7	44,2	50,8
Горно-Бадахшанська АО	9912	13247	...	21348	4,37	3,55	...	3,55	38,4	42,7	...	45,2
Ленінбадська обл.	...	9042	8162	21348	...	0,96	0,68	0,53	...	58,2	44,8	46,7
Райони республіканського підпорядкування Туркменська РСР	16780	9015	37118	35578	1,00	0,61	47,7	60,8	...	52,8
м. Ашхабад	20955	35398	...	11015	1,38	1,64	1,34	1,01	45,6	64,7	54,6	40,2
Красноводська обл.	5606	10994	3,30	4,35	2,47	2,73	36,6	61,3
Марійська обл.	4378	6814	7700	...	1,05	1,09	1,04	...	49,0	67,3	57,8	...
Ташаузька обл.	...	1019	6575	0,25	55,6
Чарджоуська обл.	3587	6086	1,12	1,33	44,1	66,2
Райони республіканського підпорядкування	6327	10419	...	10735	...	2,53	...	1,22	2,02	66,5	...	55,8

узбеків), з Узбекистану прибуло в Україну 13,9 тис. чол. (у тому числі 3,6 тис. українців і 0,5 тис. узбеків).

Друге місце за чисельністю українців належить Киргизії — головному в дореволюційний час регіонові Середньої Азії, де поселялися українці, в основному на нерозораних родючих богарних землях на пограниччі з Казахстаном. Уже до 1897 р. в Киргизії, переважно в названому районі, осіло 18,6 тис. поселенців. Це були в основному малоземельні селяни Полтавської, Чернігівської і деяких районів Подільської і Волинської губерній, частково із західних територій Слобідської України. За матеріалами перепису 1926 р., в Киргизії жило 64,1 тис. українських поселенців. У районі на площі близько 30 тис. км² налічувалося 170 тис. чол., у тому числі 44% казахів, 29% українців, 19% росіян. Тут зосереджувалася найбільша в Середній Азії українська національна меншина, яка за міжвоєнні роки помітно зросла. В 1937 р. в Киргизії нараховувалося вже 121,5 тис., 1939 р. — 137,3 тис. українців, частка яких серед усього населення була досить високою і відповідно становила 8,9% і 9,4%.

У повоєнний період чисельність українців і їх частка серед усіх жителів республіки поступово зменшувалися: в 1970 р. — 120,1 тис. (4,1%), 1979 р. — 109,3 тис. (3,1%), 1989 р. — 108,3 тис. (2,5%). Питома вага українців, які вважають рідною мовою українську, в Киргизії у результаті асиміляційних процесів неухильно скорочується (в 1959 р. — 49,2%, 1970 р. — 42,6%, 1979 р. — 38,0%, 1989 р. — 34,1%). Міграційні зв'язки Киргизії з Україною (у 1989 р. з України прибуло в Киргизію 1,2 тис., в т.ч. українців 0,2 тис.; на Україну прибуло з Киргизії 1,6 тис. чол., в т.ч. 0,4 тис. українців) незначні.

Основними територіями поселення українців є райони республіканського підпорядкування (в 1989 р. 47,5 тис.; 4,8% від усього населення); Бишкек (34,3 тис.; 5,5%), Ошська (18,4 тис.;

0,9%) та Іссик-Кульська (7,7 тис.; 1,2%) області.

Українська діаспора в Таджикистані молода: вона здебільшого сформувалася в радянський час, особливо в повоєнні роки. За даними перепису 1897 р., на території сучасного Таджикистану налічувалося 1,7 тис. українців. За час першої світової та громадянської воєн частина українців виїхала на батьківщину і в 1926 р. їх залишилося тільки 1,1 тис. чол. У наступний період українська діаспора в Таджикистані поступово зростає: в 1937 р. — до 12,5 тис., 1939 р. — до 17,4 тис. чол. Але до початку 70-х років українська громада не була чисельною: в 1959 р. — 26,9 тис., 1970 р. — 31,7 тис. чол. У 1979 р. починається помітний ріст — до 35,8 тис., у 1989 р. — до 41,3 тис. чол. (частка українців у всьому населенні республіки у відповідні роки становила 1,4%, 1,1%, 1,0%, 0,8%). 50,3% представників української діаспори назвали рідною мовою українську. З Таджикистану посилюються рееміграційні процеси на Україну, в тому числі рееміграція українців. У 1989 р. з Таджикистану відбуло на Україну 2,8 тис. чол., в тому числі 0,5 тис. українців. У свою чергу з України виїхало в Таджикистан 1,9 тис. чол., у тому числі 0,3 тис. українців.

Відносно невелика громада українців живе в Туркменії — з 70-х років близько 35 тис. чол. (у 1970 р. — 35,4 тис., 1989 р. — 35,6 тис.).

Перші українські поселенці осіли тут ще наприкінці 80-х років XIX ст., після спорудження залізниці Ташкент—Красноводськ. Українські селяни селилися в районах Прикопеддазького передгір'я і освоювали родючі, але засушливі землі. В 1897 р. тут налічувалося 5,2 тис. українців. До 1926 р. це число збільшилося до 6,9 тис. (даними перепису 1907 р. українців тут зовсім не було зафіксовано), 1939 р. — до 21,8 тис., 1959 р. — 21,0 тис. З 60-х років українська діаспора в Туркменії почала помітно розширюватися: в 1970 р. вона зросла до 35,4 тис.

1979 р. — до 37,1 тис. чол. У 1989 р. частка українців серед усього населення республіки становила 1,0%. У 1989 р. з Туркменії вибуло на Україну 1,6 тис. чол., в тому числі 0,4 тис. українців. Прибуло з України в Туркменію 2,4 тис. чол., у тому числі українців — 0,6 тис., туркменів — 0,4 тис. 52,3% туркменських українців вважає рідною мовою українську.

УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ВІДРОДЖЕННЯ

У зв'язку з демократизацією суспільно-політичного життя, проголошенням суверенітету України поживавився національно-культурний рух серед східної української діаспори. У різних регіонах колишнього Радянського Союзу, де живуть українці, почали виникати національно-культурні об'єднання, товариства української мови, гуртки з вивчення української історії, географії, літератури, етнографії тощо. В багатьох республіках і областях створюються українські школи, а також українські класи в іншомовних, здебільшого російських школах, гуртки художньої самодіяльності українознавчої спрямованості, бібліотеки української літератури, почали видаватися українські газети, звучати в ефірі українські передачі. Повсюдно посилюється інтерес до України, до її національно-етнічних проблем та особливостей господарського розвитку, зовнішньоекономічних зв'язків, до її історії, географії, мови, культури, народних традицій. Зроблена серйозна заявка на встановлення всебічних зв'язків з українським зарубіжжям (в тому числі й зі східною діаспорою) на державному рівні. Проведений 22—23 січня 1992 р. у Києві Перший Конгрес українців східної діаспори переконливо свідчить про це.

На цей конгрес з'їхалося понад тисячу українців, які вболівають за українське національне відродження, збереження етнічної ідентичності, розбудову демократичної незалежної Укра-

їни. Виступи на Конгресі свідчать, з одного боку, про глибокий занепад українського національно-культурного життя в східній діаспорі і, з другого, про початок його відродження в усіх республіках, областях, краях і автономіях колишнього Радянського Союзу. Конгрес каталізував прийняття Верховною Радою України 28 січня 1992 р. Постанови про Державний прапор України, що «являє собою прямокутне полотнище, як складається з двох рівних за шириною горизонтально розташованих смуг: верхньої — синього кольору, нижньої — жовтого кольору, і з співвідношенням ширини прапора до його довжини 2:3». Конгрес (у його роботі брали участь і численні представники західної діаспори) показав єдність українців усього світу, зцементованих ідеєю побудови Української самостійної соборної демократичної держави.

Активно включилася в українське національно-культурне відродження діаспора Європейської Росії, в тому числі українці, які проживають на своїх історичних землях. Активну діяльність проявляє створене в квітні 1989 р. об'єднання «Славутич» у Москві, очолюване першим українським льотчиком-космонавтом П. Поповичем. Воно проводить велику культурно-патріотичну роботу серед майже 450-тисячної української громади Москви і Московської області. З його ініціативи в Москві створено українську школу, бібліотеку; проводяться дні української культури, шевченківські вечори, організуються факультативи з вивчення української мови при російських школах, зустрічі з українською громадськістю столиці, Підмосков'я та інших регіонів Росії. Видається українськомовна газета «Український кур'єр». У Москві діє створений в 1988 р. український молодіжний клуб, Асоціація сприяння Народному Руху України, філіал Української республіканської партії. Однак це лише перші кроки на шляху до широкого українського національно-культурного відродження в Москві. До речі, в 1934 р. у столиці колишнього СРСР працювало чотири

українські школи, кілька українських театрів, хоча чисельність українців була тоді там значно меншою, ніж тепер.

Серед найбільших проблем українців Москви і Підмосков'я, — сказав на Першому Конгресі П. Попович, — була відсутність матеріальної, економічної підтримки з боку влади — і московської, і центральної. Він, зокрема, наголосив, що і російські навчальні заклади в Україні, і російськомовні видання і театри, і ще багато іншого фінансує уряд України*. Російський уряд відносно українців ще не робить цього.

Спроби активізації відродження українського національно-культурного життя нащтовхуються на великі труднощі і в інших регіонах. На Ростовщині, зокрема, культурно-просвітницьку роботу серед українців намагаються представити, за словами учасника Конгресу І. Бенегі, як пропаганду іноземної держави та вплив політики України. Аналогічна ситуація створилася в Молдові, де, за свідченням О. Ткаченка, в містах проводиться суцільна русифікація («наші діти мусять ходити до російських шкіл»), а в селах — румунізація. Молдавські українці просять урядової підтримки. Адже остання українська школа тут була закрита ще в 1962 р. Голова громадсько-культурного об'єднання українців Берестейщини в Білорусії (яке влада відмовилася реєструвати) М. Козловський підкреслив, що тут не можна купити української газети, почути по радіо чи телебаченню рідну мову (хоч в даному регіоні компактно проживає більше мільйона українців)**.

Зароджується національно-культурне життя у Воронежській обл. В обласному центрі діють «Просвіта» і філіал Міжреспубліканського центру традиційної культури «Відродження». Останній, зокрема, проводить дні української культури, концерти української пісні, демонструван-

* Літ. Україна. 1992. 30 січ.

** Там же.

ня українських фільмів. Товариство української мови ім. Т. Шевченка «Просвіта» організувало вивчення української мови при середній школі № 11 м. Воронежа; відкрило бібліотеку української книги.

Певна робота ведеться і на Кубані. В жовтні 1990 р. в Краснодарі відбувся Установчий з'їзд кубанських козаків «Козачий круг». Козацька рада сприяє національному відродженню українців краю. В Краснодарі, в станиці Саратовська та ін. діють осередки «Просвіти». Великою популярністю користується Кубанський хор, в репертуарі якого, як відомо, є українські народні пісні, танці. В Краснодарі видається українська газета «Козацьке слово». Але це лише перші кроки.

Головний отаман Чорноморської козачої ради Кубані Ю. Пилипенко зупинився на проблемах відродження Чорноморського козацтва — вихідців із Запорізької Січі. Він, зокрема, відзначив, що свого часу на Кубані були українські школи, театри, бібліотеки, сьогодні — немає нічого, бо все безжально знищувалося. Ми не хочемо просити допомоги, наголосив він, а лише співробітничати, відкрити школи, де наші діти й онуки могли б вивчати українську мову, історію, культуру, щоб вони знали, хто вони, звідки і де їх коріння*.

У травні 1989 р. створено Українське культурне товариство в Мурманську. Тут видається газета «Українське слово», з червня 1990 р. функціонує українська бібліотека. Влаштовуються ювілейні шевченківські вечори, організовано гурток української пісні тощо.

Українське товариство «Дружба» створено в Комі АРСР. Воно має досить розгалужену мережу територіально осередків, друкує, правда, за межами автономної республіки, газету «Український вісник». На жаль, незважаючи на неодноразові звертання, реєстрація товариства ще затягується.

* Літ. Україна. 1992. 30 січ.

Пробуджується національно-культурне життя в Башкирії. Тут відкрито дві українські школи (в с. Золотоноші Стерлітамацького району і в с. Санжарівці Чишмінського району). Створено Башкирське республіканське товариство «Кобзар» тощо. Зароджуються національно-культурні зв'язки з Україною.

Деякі зрушення в українському національно-культурному житті відбуваються в Сибіру та на Далекому Сході. Наприклад, в Іркутській обл. створено національний центр «Клекіт», який проводить роботу, спрямовану на збереження мови і народних традицій українського народу. В Уренгої (Тюменська обл.) видається газета «Українське слово», двічі на тиждень місцеве телебачення організує українські передачі, створено філіал української бібліотеки. На Сахаліні (в Южно-Сахалінську) засновано українське товариство «Київська Русь», в Хабаровську функціонує товариство української мови ім. Т. Шевченка. В Бірбіджані обласний фонд культури пропагує українську мову та українську культуру серед українців Далекого Сходу. В цьому місті створено клуб української культури «Світанок», гуртки української пісні та вишивки, проводяться дні української культури тощо. У Якутську діє Українське громадсько-культурне земляцтво ім. Т. Шевченка, селищі міського типу Нерюнгінського району Чульман-І — осередок Просвіти «Струм». На Далекому Сході створено українське культурне товариство «Славутич—Коліма».

Позитивні зрушення відбуваються і в деяких інших республіках колишнього СРСР. Так, у Єревані працює товариство української мови «Просвіта»; в 1991/1992 навч. році тут відкрито перший у Вірменії Український клас у середній школі № 2 ім. Т. Шевченка, де вивчають українську мову і дорослі, в тому числі вірмени. В Алма-Аті функціонує Товариство української культури, кілька українських недільних шкіл. У 1990 р. при Карагандинському університеті засновано товариство «Просвіта». Таке

ж товариство організовано в Павлодарі. В Естонії друкується українська газета «Калина», працює українська суботня школа, два рази в місяць виходить в ефір українська радіопередача «Червона калина». Осередки товариства української мови діють в Тарту.

Пожвавилось українське національно-культурне життя в Литві і Латвії. Після проголошення названими республіками реальної незалежності в них були створені добрі умови для культурного відродження національних меншостей, в тому числі українців. У Латвії діє українська школа, організовано Товариство прихильників Руху. Громада «Українська родина» і українська середня школа (м. Рига) заснували Асоціацію українців Латвії, якій всіляко допомагають урядові структури цієї самостійної держави. За ініціативою голови української громади Л. Жильцової в Литві організовано дитячий ансамбль «Веселка», недільну школу, передачу українською мовою по литовському радіо і телебаченню.

Проте наведені приклади, як уже зазначалося, не дають належної підстави говорити про повсюдні позитивні зміни в національно-культурному житті східної української діаспори. Українські національно-культурні товариства, громади, фонди, клуби, гуртки, об'єднання, центри згуртовують ще відносно небагато українців; вони створені тільки в окремих областях і населених пунктах, в основному працюють епізодично, не завжди мають постійні зв'язки з широкою українською громадськістю. В діаспорі гостродефіцитними є українські газети і журнали, художня література, книги з української мови, літератури, історії, практично не організовано радіомовлення українською мовою, українських телепередач тощо. Українські громади потребують кваліфікованої методичної допомоги спеціалістів з українознавчих проблем.

Особливої уваги заслуговує 626-тисячна українська громада Криму, яка в себе на Батьківщині практично перетворилася в діаспору.

Виступаючи на Першому конгресі українців, голова кримської крайової організації товариства «Просвіта» А. Петрова відмітила, зокрема, що на своїй українській землі їм доводиться ходити з простягнутою рукою із кабінету в кабінет, благати місцеву владу про організацію хоча б однієї української школи, просити про відкриття української газети, слізно благати не закрити музей Лесі Українки, і т.д. Третій рік товариство «Просвіта» ще не зареєстроване місцевою владою*. І, як не дивно, все це робиться на Україні, в регіоні, де українці становлять майже третину всього населення.

Український уряд, політичні партії, національно-просвітні організації тільки почали співпрацю зі східною українською діаспорою. Словом, ця робота тільки зароджується; вона мусять стати масовою, бути належним чином організованою, охопити якнайбільшу кількість українців.

ДІАСПОРА НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН

У діаспорі в СРСР перебували і ще тепер перебувають національні меншини, багато представників яких були виселені з України. Зі своєї історичної домівки були вивезені в Середню Азію, Сибір і Казахстан весь кримсько-татарський народ, практично всі німці, що проживали в республіці, частина поляків, болгар, греків та ін.

КРИМСЬКІ ТАТАРИ

Представники всіх національностей — вихідці з України, що живуть за її межами, творять діаспору українського народу. В її складі особливе місце займає діаспора кримських татар, які в травні 1944 р. були депортовані за тисячі кілометрів від історичної батьківщини в пів-

* Літ. Україна. 1992. 30 січ.

денну частину Узбекистану і досі більшість з них знаходиться у вигнанні. Значна їх кількість переїхала у сусідні з Кримом регіони України та Російської РФСР і чекають сприятливих умов для повернення. Зростаючий інтерес проявляють до Криму і вирішення проблеми депортованих народів в СРСР кримські татари із зарубіжжя — Туреччини, Болгарії, держав Середнього і Близького Сходу та інших країн, де живе близько 5 млн колишніх вихідців з півострова та прилеглих регіонів.

Відомо, що комуністична пропаганда цілеспрямовано формувала думку про кримсько-татарський народ як про пособника фашистів. Необхідно було чимось морально та юридично виправдати акт небаченого вандалізму — знищення цілого народу з етнічної історичної батьківщини та поселення його в незвичних умовах за кілька тисяч кілометрів.

Виселення кримських татар почалося на світанку 18 травня 1944 р. На третій день (20 травня, о 16 год.) операція по їх депортації завершилася. «Виселено 180014 чол., повантажено в 67 ешелонів, з яких 63 ешелони загальною кількістю 173257 чол. відправлено до місць призначення, решта — 4 ешелони — будуть відправлені сьогодні»*.

До Узбецької РСР було доставлено 151083 чол. (до таких областей — Ташкентської (56114 чол.), Самаркандської (31829 чол.), Андижанської (19173 чол.), Ферганської (16173 чол.), Наманганської (13801 чол.), Чашкадарїнської (9984 чол.), Бухарської (4009 чол.). Кримські татари прибули також до Казахстану (2426 чол.), Башкирії (284 чол.), Якутії (93 чол.), Горьківської (2376 чол.), Молотовської (10000 чол.), Свердловської (3591 чол.), Івановської (548 чол.), Костромської (6338 чол.) обл., Марійської АРСР (9177 чол.). Продовж 1944—1945 рр. кримських татар загинуло 44887 чол. Смер-

* Бугай М. Ф. Депортація кримських татар у 1944 р. // Укр. іст. журнал. 1992. № 1. С. 37:

тність серед кримських татар, болгар, греків і вірмен становила 19,6%. В Узбекистані в 1944 р. їх померло 16052 чол. (10,6%), в 1945 р. — 13183 чол. (9,8%)*.

Влітку 1944 р. було вислано з території України в Узбекистан, Удмурдію та Марійську АРСР ще 8597 кримських татар. У тому ж році 6,1 тис. кримських татар було депортовано з Краснодарського краю. За перші півтора року в заслання загинуло 46,2% із загального числа засланих, у тому числі понад 100 тис. дітей. Це велика трагедія багатостраждального народу, фактично автохтонів Криму, народу, який здобув незалежність (відділившись від Золотої Орди) в 1443 р.

Спроби видати кримських татар за пособників фашистів є необгрунтованими і тенденційними. В партизанських загонах Криму (початок 1944 р.) налічувалося майже 600 татар, а також 1900 росіян, 350 українців, 143 грузини, 66 вірменів тощо. Близько 50 тис. кримських татар воювало проти фашистів на фронтах Великої Вітчизняної війни.

Депортації були піддані не лише кримські татари, але й представники багатьох інших національностей півострова. Ось факти: на 1 січня 1953 р., тобто майже через 10 років після депортації народів Криму, серед спецпереселенців СРСР налічувалося 204,7 тис. його жителів, в тому числі 165 тис. кримських татар, 14,8 тис. греків, 12,5 тис. болгар, 3,6 тис. представників інших національностей**.

Депортація негативно вплинула на економіку Криму***. В перші повоєнні роки його госпо-

* Бугай М. Ф. Назв. праця. С. 38, 39.

** Аргументы и факты. 1989. № 39. С. 8:

*** Викликають подив окремі положення статті «Гордіїв вузель», надрукованої в газеті «Голос України» (1991. 25 січ.), в якій представники депортованих національностей ототожнюються з тими сучасними жителями Криму, що нібито недоброзичливо ставляться до повернення кримських татар. «Сотні тисяч кримських росіян, вірмен, греків, німців (?)», — вказується в названій статті. — теж мають свій погляд на ці події. Непоінформовані щодо

дарство вкрай деградувало. У 1954 р. посівні площі області скоротилися порівняно з 1940 р. на 70 тис. га. Лише в трьох колгоспах з 304 були освоєні сівозміни. Врожайність більшості сільськогосподарських культур була тут значно нижчою, ніж у довоєнний час. Якщо в 1940 р. середній врожай фруктів становив 55 ц з 1 га, а винограду — 19,6 ц, то в 1953 р. — відповідно 20 і 12 ц. Різко змінився надій молока — за 1940—1953 р. з 1579 до 1216 літрів на корову. Не виконували планів легка і харчова промисловість, не освоювалися виділені кошти для капітального будівництва. На всю область працювало лише 18 м'ясних, 8 молочних, 2 взуттєвих, 8 галантерейно-трикотажних, 28 книжкових, 6 меблевих магазинів*. У більшості сіл взагалі не було магазинів. Лише з середини 50-х років, тобто після повернення Криму Україні, його господарство почало поступово відроджуватися. Але садівництво і виноградарство в традиційних районах без кримських татарів так і не вдалося відродити.

Відомо, що кримські татари є нащадками Золотої Орди. Вони поселилися в Криму та прилеглих до нього районах Причорномор'я і Приазов'я в XIII ст. У 1449 р. у названих районах у результаті феодалних міжусобиць і по-

планів державних органів, способів вирішення проблеми репатріації, налякані її темпами (насправді черепащачи вороже, упереджено зустріли переселенців. Вони бояться ураження в правах, розбрату в своєму домі, який уже, повторюю, став для них рідним. Почалися конфлікти, взимку 1989 року пролилася перша кров...». Виникає цілком закономірне питання: хіба автор названої статті чи працівники газети не знають, що депортація стосувалася не лише кримських татар, а й «вірмен, греків, німців, болгар, караїмів», що не ці народи «не завжди доброзичливо ставляться до повернення кримських татар». Навпаки, до повернення і цих народів, як і до повернення кримських татар, не завжди доброзичливо ставиться приїждже населення, яке переселилося в Крим у повоєнні роки.

* Буткевич В. Обережно: фальшивка // Літ. Україна. 1992. 20 лют.

літичного розпаду Золотої Орди виникло Кримське ханство.

За Кичук-Кайнарджійським мирним договором (1774 р.) Кримське ханство увійшло під протекторат Росії. Про цей протекторат можна судити зі слів Катерини II: «Благословенний той час, коли Крим буде очищений від цього дикого племені і змінений благородною породою».

У 1783 р. російські війська зайняли Крим, і Кримське ханство перестало існувати. Близько 80 тис. кримських татар емігрувало до Туреччини. В той же час Росія всіляко сприяла іноземній колонізації Криму — сюди поселяли греків, вірменів, німців, албанців, циганів та ін.; прибували також українці та росіяни. З 205 617 чол. населення Таврії (1793 р.) 161 347 чол. (78%) були магометанами і 22% християнами.

Перший хан Хаджі-Гірей переніс свою резиденцію із Солхата (Старого Криму) до Бахчисарая. Пограничні райони України, Польщі та Росії підтримували з Кримським ханством інтенсивні господарські зв'язки, входили у військові союзи. Часто тут велися запеклі кровопролитні війни.

За даними татарського історика Евлії Челебі, що їх навів у своєму виступі на I Міжнародному конгресі українців у Києві американський історик українського походження Омелян Пріцак, у Кримському ханстві (до складу якого входило так зване Дике Поле) нараховувалося, згідно з переписом 1666 р., 1120 тис. чол., у тому числі 180 тис. татарів (з них 75 тис. воїнів), 20 тис. греків, євреїв, караїмів, вірменів та ін.; 920 тис. становили козаки, українці (з них 120 тис. дівчат і 200 тис. дітей). У заподієних палатках цього району жило 200 тис. чол. (було близько 4 тис. слобід, зимівників та хуторів).

У 1918 р. в Криму була створена Радянська Соціалістична Республіка Тавриди (пізніше, в 1919 р., Кримська Радянська Соціалістична

Республіка), 18 жовтня 1921 р. — Кримська АРСР у складі РРФСР.

Автономії у Криму формувалися у зв'язку з багатонаціональністю його населення. Йшлося про те, щоб створити можливості для етнічно-культурного відродження і розвитку всіх його народів. За переписом населення 1926 р., у Криму проживало 714,1 тис. чол. Середня густина населення була тут невисокою — 15,2 чол. на 1 км². 42,2% жителів Криму становили росіяни, 25,1% — татари, 10,8% — українці, 6,1% — німці, 5,6% — євреї, 2,2% — греки, 1,5% — вірмени, 0,7% — поляки, 5,9% — представники інших національностей.

За особливістю формування і функціонування Кримська АРСР мала, порівняно з іншими автономіями, свої особливості. Республіка не була створена, як усі інші автономії СРСР, за національно-територіальним, а, у зв'язку з багатонаціональністю населення та наявністю його великих за чисельністю національних груп, за територіальним принципом. Це відобразили адміністративні райони. З 20 низових адміністративних районів Криму 6 було кримсько-татарських, по 2 — німецьких і єврейських, один, створений вже в 1930 р., — український. Кримсько-татарські адміністративні райони розмішувалися в основному на Південному березі Криму, а також у виключно сприятливому в ґрунтово-кліматичному відношенні північному передгір'ї.

Кримсько-татарськими районами, з абсолютним переважанням постійного татарського населення були: Ялтинський (територія, підпорядкована сучасній Ялтинській міській Раді, Алуштинський (територія підпорядкована Алуштинській міській Раді), Судакський, Балаклавський (частково підпорядковані Севастопольській міській Раді), Бахчисарайський і Фотіальський (з центром у Албаті — тепер селище міського типу Куйбишеве Бахчисарайського району).

Саме в межах названих районів зосереджена більшість баз відпочинку і лікування світово-

го значення, найбільша кількість санаторіїв і курортів Криму. Ці об'єкти санаторно-курортного профілю на татарській землі створювали упродовж століть кримські татари спільно з іншими народами. В Криму є виключно сприятливі рекреаційні ресурси, м'який і теплий середземноморський клімат, мальовничі гірські ландшафти тощо. Не випадково, що «нові» кримчани хочуть самі розпоряджатися цим колосальним санаторно-курортним потенціалом.

Після депортації кримських татарів і представників багатьох інших національностей на півострові розгорнули широку пропаганду, спрямовану на детатаризацію, посилення проросійських настроїв у Криму. Різка негативну роль відіграла в цьому постановою об'єднаної сесії відділення історії та філософії АН СРСР 1952 р. У 60—70-х роках у Сімферопольському краєзнавчому музеї документи про членів першого Уряду Кримської АРСР, переважно з числа кримських татарів, не демонструвалися. Робилося все для того, щоб «доказати» випадковість перебування в Криму татарів. Навіть після указу Президії Верховної Ради СРСР 1967 р. про зняття вказаного звинувачення з кримсько-татарського народу робилося все для того, щоб Указ фактично не виконувався. Після того як у 60—70-ті роки чимала кількість кримських татарів повернулася на батьківщину, була прийнята постанова Ради Міністрів СРСР (1987 р.) «Про додаткові заходи по зміцненню паспортного режиму в Кримській області». Хоч дія цієї постанови повинна була розповсюджуватися на всіх громадян, але фактично вона застосовувалася лише відносно громадян кримсько-татарської національності. Після 1978 р. прописка татар у Криму практично припинилася: мали місце випадки повторної депортації кримсько-татарських сімей. У 1987 р. ця постанова була відмінена. В тому ж році була прийнята нова постанова про обмеження прописки в курортних районах. Це була нічим не прикрита протатарська акція, оскільки йшлося про пропис-

ку в колишніх кримсько-татарських районах, звідки здебільшого виселялися татарські сім'ї.

Процес детатаризації Криму зачепив також і його географічні назви. Йдеться про зміну назв татарського та іншого походження, які почалися ще в довоєнний час (1926, 1936, 1937 і 1940 рр.) і інтенсивно велися у повоєнний період. Замість назв татарського та іншого походження стали масово з'являтися російськомовні назви типу: южні, лугові, садові, абрикосівки, яблуневі, кизиліві, широкі, привітні, яркі та ін. Відоме поселення Коктебель стало Планерським, Кострополь — Береговим, Іккерман — Білокамінським, Портаніт — Фрунзенським. Після зняття М. С. Хрущова старе поселення Південного берега Криму Нікіта (поблизу відомого Нікітського ботанічного саду) було замінено на Ботанічне.

Відомо, що історія Криму давня і багата. Тут на формування географічних назв великий вплив мали греки, генуезці, татари, турки, болгари, українці, росіяни, гагаузи, караїми, чехи, німці та інші народи. Виникло багато колоритних і часто неповторних географічних назв. Усі ці питання мусять бути вивчені і більшість старих назв відновлені.

Всебічна детатаризація Криму, яка триває тут майже 50 років, призвела до того, що на батьківщину змогло повернутися лише близько 100 тис. кримських татарів (за даними перепису 1989 р. їх налічується в СРСР 272 тис. чол.). При цьому доводилося долати великі труднощі, протидію місцевих органів влади. Згідно з переписом населення 1989 р., кримські татари становлять дуже невелику частку населення Криму — 1,2% (на початку 1991 р. — близько 4%). З 2430495 чол., що проживали тут, росіяни становили 67,0%, українці — 25,8%, білоруси — 2,1%, кримські татари — 1,6%, євреї — 0,7%, татари — 0,4%, молдавани і поляки — по 0,3%, чуваші і мордва — по 0,2%, вірмени, греки, корейці, азербайджанці, німці, болгары, марійці, грузини — по 0,1%. Причому лише

23,4% корінних жителів Криму — кримських татар жило, згідно перепису населення, в містах; кримські татари — найгірше трудовлаштована в Криму нація: особи кримсько-татарської національності, які мають заняття, становлять тут лише 35,8% до загальної чисельності кримських татар. У середньому по всьому населенні Криму цей показник дорівнює 52,5%, по українцях — 57,4%, росіянах — 50,6%, білорусах — 62,7%, євреях — 52,4%, татарах — 49,1%, молдаванах — 64,0%, поляках — 61,9%, чувашах — 68,8%, вірменах — 44,8%, греках — 47,9% і т.д.*) Між тим кримські татари, незважаючи на їх тяжку долю і десятиліття проживання серед інших народів, дуже добре зберегли національно-культурну свідомість, рідну мову: в 1989 р. 92,6% кримських татар визнавали рідною мовою кримсько-татарську**.

Сучасна національна структура населення Криму порівняно з довоєнною, як вже відмічалося, принципово змінилася: Крим втратив свою багатонаціональність і став практично мононаціональним регіоном (зрозуміло, не за кількістю національностей, а за кількістю жителів цих національностей). На росіян і українців припадає близько 95% усього населення Криму, на всі інші національності — близько 5% (за даними перепису 1926 р. це співвідношення становило відповідно 53% і 47%). Словом, за національною структурою населення сучасного Криму нічим не відрізняється від відповідної структури населення більшості сусідніх областей України і РРФСР.

Але специфічні кримські проблеми тут залишилися. Найголовніша серед них — створення можливості повернутися на батьківщину всім бажаючим кримським татарам. Не просто в Крим, а саме в райони, звідки вони були депортовані, тобто переважно в населені пункти Південного

* Національний склад населення України. С. 1. За даними Всесоюзного перепису населення 1989 року. К., 1991. С. 24.

** Там же. С. 56—57.

берега Криму і північноїпологої частини передгір'я. Оцінка свідчить, що для переселення 40 тис. кримсько-татарських сімей (така приблизно кількість їх живе в східній діаспорі) потрібно буде виділити хоча б 10 тис. га придатних для забудови та господарського освоєння земель (не менше як по 0,2 га на сім'ю). На це кримські татари мають, як історичні автохтони, повне право (навіть в умовах гострого земельного дефіциту на Південному березі Криму).

Не слід забувати і про 5 млн кримських татар, які перебувають у Туреччині (3 млн чол.) та інших країнах світу. Крим також їх історична батьківщина і вони мають право повернутися туди. Зробити це слід якнайшвидше. Цим ми повинні хоч частково компенсувати незнані для цивілізованого світу кривди по відношенню до цілого народу.

Необхідно, щоб широкий спектр кримсько-татарських економічних, соціальних і національно-культурних проблем вирішувався з їх участю. Ситуацію, при якій в Криму нема жодного депутата кримсько-татарської національності в межах їх колишніх районів навіть на рівні міст, а також автономії, не можна вважати нормальним. Кримські татари мусять бути належним чином представлені на своїй історичній батьківщині в органах законодавчої та виконавчої влади, в громадських організаціях.

Проте інсинуації більшовицької пропаганди живучі й нині. В «Повідомленні ТАРС» від 24 липня 1987 р., наприклад, повторювалося, що не німці, а татари знищили в Криму 86 тис. жителів, 42 тис. військовополонених, 85 тис. цивільних осіб вивезли в Німеччину. Словом, робляться спроби і далі таврувати як зрадника цілий кримсько-татарський народ.

Та логіка життя невідворотна. На початку 1987 р. почався широкий рух кримських татар за повернення в Крим.

З 46807 кримських татар, яких налічувалося на початку 1989 р. на Україні (в 1959 р. — 0,2 тис., в 1979 р. — 6,6 тис.), 38365 жили в Крим-

ській області, 5716 поселилися на північних підступах до неї — в межах Херсонської області. Тут зосереджувалося 94,2% усіх кримських татар республіки. В післяпереписний період їх чисельність на Україні продовжує неухильно рости за рахунок імміграції з місць виселення, насамперед з Узбекистану, де в 1959 р. нараховувалося 47 тис., в 1978 р. — 118 тис., в 1989 р. — 189 тис. кримських татар, а також з Таджикистану, де в 1989 р. жило їх 7214 чол.

В Узбекиській РСР кримські татари жили (1989 р.) у таких областях: Ташкентській (64880 чол.), Самаркандській (36455 чол.), Ферганській (22833 чол.), Сирдар'їнській (19106 чол.), м. Ташкенті (13516 чол.), Наманганській (11640 чол.), Андижанській (9781 чол.), Кашкадар'їнській (7175 чол.), Бухарській (3368 чол.).

Друга важлива проблема — припинення деукраїнізації Криму. Переписи населення тут часто зводилися до переписування українців на росіян. За даними перепису населення 1921 р., наприклад, в Криму зовсім не було українців (росіяни становили 51,5%, татари — 25,9%, євреї — 6,9%, німці — 5,9%, греки — 3,3% і т.д.). За даними перепису 1926 р., як уже вказувалося, українці вже «з'явилися» і становили 10,8% (ці дані вважаються значно заниженими). Деукраїнізація Криму велася і ведеться широким фронтом і часто нецивілізованими методами. Особливо інтенсивною була ця акція напередодні референдуму 1 грудня 1991 р. Ось один з прикладів: «Русские не раз брали Крым, а окопались там одни малороссы. Да так, что крымских татар не хотят пущать. Те — в Москву, к русским. Но Киев молчит. Татары занимают свои земли — их гнать за «незаконный захват». А на русских — вся «полнота ответственности»... даже за маршала Тимошенко, который сдал Украину и провел немцев к Москве...

Всему есть предел. И если россы однажды перережут провокаторов как баранов, я не бу-

ду в восторге, что мой народ вы довели до скотства, нещадно бхрюкав и предав»*.

Читаючи такого роду «твори», починаємо розуміти, чому саме в Криму, де живе 626 тис. українців (з них 430 тис. вважають рідною мовою українську), в Криму, який вже майже 40 років входить до складу України, немає жодної української школи, жодного українського дитячого дошкільного закладу, не виходить жодної української газети. В якій області України, навіть з невеликою кількістю росіян, немає російських шкіл? А любов, як кажуть, повинна бути взаємною.

У світлі сказаного надання Криму статусу автономії оцінюється як акція, спрямована на задоволення привілейованих групових інтересів, переважно приїжджого в повоєнний час населення. Багатонаціональність Криму використовувалася напередодні референдуму з цього питання як один з базових «аргументів» у боротьбі за автономію.

Відомо, що референдум відбувався без участі корінного населення, яке в умовах, коли його більшість перебуває в діаспорі, бойкотувало цю акцію.

Останнім часом ситуація з поселенням кримсько-татарських «іммігрантів» фактично змінилася. «...Два года назад тогдашний зампред облисполкома И. Мордвина, выступая перед беженцами после ферганской резни, сурово изрекла: в Крыму нет ни метра лишней площади, езжайте, откуда приехали. Однако все это время вокруг Симферополя шла лихорадочная раздача дачных участков...»** І далі: «В связи с допущенным правонарушением по ликвидации самовольных строений и наведении должного порядка временно прекратить оформление земельных участков, прописку лиц крымско-татарской национальности»*** Обраний на курултаї кримських татар (1991 р.) меджліс (націо-

* Лит. газета. 1990. 17 нояб.

** Комс. правда. 1991. 9 авг.

*** Там же.

нальний парламент), який виступив повноважним представником багатостраждального народу, теж викликав різке протистояння офіційних властей.

Політичні події в Криму змінюються надзвичайно швидко. Але і досі не змінилося ставлення деяких іммігрантів до його господарів — незаконно депортованих кримських татар, яких вони не пускають на їх історичну батьківщину. При цьому не слід забувати, що в Крим бажав повернутися кілька мільйонів кримських татар, які живуть у зарубіжжі. Їм повинні бути створені всі належні для цього умови.

НІМЦІ

У довоєнні роки досить чисельною національною меншиною на Україні були німці. Наприкінці 20-х — на початку 30-х років на теперішній території республіки німецька діаспора налічувалася 590 тис. чол., у тому числі в тогочасній УРСР — 430 тис., на українських землях у Польщі — 65 тис., Румунії — 80 тис., Чехо-Словаччині — 15 тис. чол. За роки другої світової війни більшість німецького населення з України була депортована в східні райони; частина німецького населення із західної частини України в 1940—1941 рр. виїхала в Німеччину. Тому в перші повоєнні роки чисельність німців на Україні була незначною і становила близько 10 тис. чол. За даними перепису 1959 р. в республіці нараховувалося 23 тис., 1979 р. — 34 тис., 1989 р. — 38 тис. німців. В останні роки вони масово виїжджали у Німеччину. На Україні живе лише 1,8% усіх німців, розселених у Радянському Союзі.

Перші ж сільські німецькі поселення почали виникати ще на початку 20-х років XVIII ст. у Закарпатті поблизу Мукачева і Сваляви. Тут осідали німецькі селяни з крайньої південно-західної частини Німеччини (Швабії). До речі, ці поселення збереглися і посьогодні (наприк-

лад, група німецьких родин у с. Сусково Свалявського району та ін.). Дещо пізніше (особливо після 1772 р., тобто після першого поділу Польщі) німецькі поселення були створені в Галичині і Буковині, а також на півдні Волині та Холмщині. В середині XIX ст. в західній частині України налічувалося вже близько 400 невеликих німецьких колоній, в тому числі 250 в Галичині і Буковині. В ці регіони переважала міграція в міста (приїжджали урядовці, військовослужбовці, інженерно-технічний персонал).

З 60-х років XVIII ст. царський уряд інтенсивно заселяв землі зруйнованої Запорізької Січі, створював пільгові умови переселенцям для ведення сільського господарства.

Серед переселенців чимало було німців. Основні їх потоки йшли в Східну Україну і Крим такими шляхами: через Ригу (1789 і 1804) на запорізькі землі (і так звану Ханську Україну); основний — через Львів — (1804, 1808 і 1814—1832) у західну частину Степу; через Дунай (1804—1824) в Крим, а також в Херсонщину (1822); через Варшаву (1831—1863) в Східну Волинь. Напередодні Першої світової війни тільки на півдні України налічувалося близько 1 тис. німецьких колоній, в яких жило 350—370 тис. німців (у Криму — 43 тис.).

Велика кількість німецьких колоній виникла на Мелітопольщині, в Криму, на Херсонщині, Миколаївщині та Одещині. Німецькі колоністи в сільських місцевостях східних областей, як правило, створювали зразкові господарства.

У міжвоєнний час чисельність німців по окремих регіонах України становила: у Галичині — 29 тис. чол., Західній Волині — 34 тис., Західному Поліссі — 0,1 тис., Бессарабії — 15 тис., на Буковині — 20 тис., у Закарпатті — 1,8 тис., Правобережному Поліссі — 76 тис. (6,3 усього населення), Правобережжі — 14 тис., Лівобережжі — 3 тис., Слобожанщині — 7 тис., Донбасі — 37 тис., в Придніпров'ї — 45 тис. Основним регіоном розселення німців був Степ — 206 тис. (3,7% усього населення).

На початку 30-х років було створено сім німецьких національних районів, 251 німецька сільська рада, у 1925/26 навч. році працювало 625 німецьких шкіл. Друкувалися німецькі газети, функціонували культурні установи. В Одесі працював німецький педагогічний інститут.

Ще під час першої світової війни частина німців (близько 150 тис. чол.) була евакуйована з Холмщини і Волині (після війни повернулося близько 40 тис. чол.).

Уже в міжвоєнні роки почалася депортація німецького населення зі Східної України. У 1937 р. були вислані в східні райони СРСР німці, які жили в с. Хальбштадт Запорізької обл. (вони осіли тут ще з кінця XVIII ст.). Масовою стала депортація німців у роки війни. Згідно з постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 12 серпня 1941 р. і Указу Президії Верховної Ради СРСР від 28 серпня 1941 р. було депортовано переважно в Казахстан 446,5 тис. німців з Поволжя. 22 вересня 1941 р. Державний Комітет Оборони прийняв постанову про переселення 31,3 тис. німців із Запорізької обл. і поселення їх у Актюбінську (30,7 тис. чол.) і Асселення їх у Актюбінську (0,6 тис. чол.) області. Згідно з цією постановою восени 1941 р. було вивезено в Актюбінську обл. 2,6 тис. чоловіків-німців (віком від 16 до 60 років) з Луганської обл. (решту німецького населення було вивезено туди ж 21 червня 1942 р. (11,9 тис. чол.)). З жовтня 1941 р. почалася депортація німців з Донецької (тоді Сталінської) обл. До 10 жовтня з цієї області було вислано 28,7 тис. німців з 35,9 тис., що проживали в ній. У 1941—1942 рр. було депортовано з Одеської обл. 5,9 тис., Дніпропетровської — 3,2 тис. німців.* Уже до середини 1942 р. з України було виселене практично все німецьке населення.

У 1943 р. німці з центральної і західної частини

* Бугай М. Ф. Депортація населення з України (30—50-ті роки) // Укр. іст. журнал. 1990. № 10. С. 36—37.

тини України переїхали до Німеччини (близько 350 тис. чол.; майже 200 тис. з них було депортовано на схід уже з Німеччини; з 1948 р. заслання німців було оголошено вічним; 29 серпня 1964 р. було знято звинувачення у шпіонажі висланих на схід німців, але не було дано дозволу повертатися на батьківщину).*

Вивезені з України німці повернулися в республіку лише частково (їх живе тут 37849 чол.). Німці розселені в таких областях: Дніпропетровській (6396 чол.; 16,9% всіх німців), Донецькій (6333 чол.; 16,7%), Одеській (3551 чол.; 9,4%), Закарпатській (3478 чол.; 9,2%), Криму (2356 чол.; 6,2%), Запорізькій (2330 чол.; 6,2%), Луганській (1958 чол.; 5,2%), Харківській (1475 чол.; 3,9%), Херсонській (1450 чол.; 3,8%), Миколаївській (1372 чол.; 3,6%), Житомирській (915 чол.; 2,4%), Києві (міськрада) (791 чол.; 2,1%), Київській (без м. Києва; 724 чол.; 1,9%), Кіровоградській (666 чол.; 1,8%), Львівській (638 чол.; 1,7%), Черкаській (486 чол.; 1,3%), Вінницькій (320 чол.; 0,8%), Чернігівській (288 чол.; 0,8%), Рівненській (271 чол.; 0,7%), Хмельницькій (270 чол.; 0,7%).** Таким чином, понад 50% усього німецького населення України

* Найбільше німців нараховувалося в довоєнний період, як відомо, в Поволжі, звідки вони були переселені здебільшого в Казахстан, Росію (Сибір) і Киргизію. В 1989 р. у Казахстані жило 957 тис., Росії — 842 тис., Киргизії — 101 тис. німців. Переважно вони оселені в Карагандинській (143,5 тис.) і Омській (134,2 тис.) обл. Алтайському краї (127,7 тис.), Цілиноградській (123,7 тис.), Павлодарській (95,3 тис.), Кокчетавській (82,0 тис.), Новосибірській (61,5 тис.), Алма-Атинській (61,3 тис.) обл., Красноярському краї (54,2 тис.), Кемерівській (48,0 тис.), Оренбурзькій (47,6 тис.), Чимкентській (44,5 тис.), Талди-Курганській (35,3 тис.), Актюбінській (31,6 тис.), Свердловській (31,5 тис.), Волгоградській (17,1 тис.) та інших областях; 39,8 тис. німців живе в Узбекистані в тому числі в Ташкентській обл. 18,3 тис.), 32,7 тис. — в Таджикистані (Національний состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. М., 1991. С. 50—133).

** Національний склад населення України. Ч. 1. С. 20—21.

живе на півдні — в Причорномор'ї та в Приазов'ї.

Останнім часом німці матимуть змогу повернутися на свою Батьківщину — в Україну. Ім повинні бути створені належні умови для життя і трудової діяльності — з матеріальною компенсацією, можливістю проживання в посередніх місцях, наданням культурної автономії тощо.

ПОЛЯКИ

Глибокі міжнаціональні традиції, особливо в західній частині республіки, яка в різні періоди входила до складу Польщі (Лівобережжя, Галичина, Волинь, Полісся, Холмщина, Підляшшя) мають українсько-польські взаємини.

Польща, як відомо, в середині XIV ст. завойовувала крайні західні українські землі; з 1569 р. її влада практично поширилася аж до Дніпра. Польська знать захопила великі земельні і лісові масиви, переселяла сюди польських селян. В східні райони названої території республіки (Хмельницька, Вінницька, Житомирська, Черкаська обл.) в основному переселилися селяни з Мазовії. Західні області України заселили переважно вихідці з південних районів Польщі; велика кількість польського населення переїхала в середині XIX ст. в сучасну Одеську обл. з Поділля і Привіслянського краю. Посилився потік польських переселенців в західні області після Першої світової війни, коли цей регіон увійшов до складу Польщі. Переселенці, як правило, осідали в селах східних районів поблизу кордону з СРСР.

Проводилася неухильна і повсюдна колонізація. Особливо інтенсивно відбувалася вона на крайніх західних українських землях. Відомо, що ще наприкінці XIX ст. (1875 р.) царський уряд заборонив на Холмщині та Підляшші Брестську унію і насильно «повернув» віруючих греко-католиків до православ'я. В 1905 р. було дозволено вільно обирати віру (крім гре-

ко-католицької); багато греко-католиків Холмищини і Підляшшя перейшли на римо-католицизм і згодом стали поляками, часто зберігши українську мову. Перепис 1931 р. враховував їх як поляків (так звані «латинники»)*. Латинники в міжвоєнний період становили близько 40—50% усього польського населення. За даними переписів кінця 30-х — початку 40-х років, чисельність поляків і латинників становила в сучасних межах України 2295 тис., переважна більшість їх була оселена в Східній Галичині, Західній Волині та в Західному Поліссі, де нараховувалося 1760 тис. поляків і латинників. Їх частка серед усього населення названого регіону була дуже високою — 24,6%, причому в містах Східної Галичини — 39,5%, в містах Західної Волині та Західного Полісся — 29,1% (в селах відповідно 25,3% і 20,0%).

За даними перепису 1926 р., в межах УРСР у довоєнних кордонах нараховувалося 476 тис. поляків (1,6% усього населення), у тому числі на Правобережжі 283 тис. (3,1%), в Східному (Правобережному) Поліссі — 127 тис. (10,5%), на Донбасі та в Придніпров'ї — по 9 тис. (0,4 і 0,4%), в степовій частині республіки — 34 тис. (0,6%). У Східній Галичині, де частка поляків була найвищою серед інших історико-географічних земель України, в 1931 р. вони становили 28,5% а в окремих східних прикордонних з УРСР районах (повітах) — 32—36% усіх жителів. Високою була частка польського населення на Поділлі та в західній його частині — Опіллі, особливо в околицях Львова, а також

* Латинники — римо-католики, які мовою, традиціями і побутом майже не відрізняються від українців. За часів Австро-Угорщини їх національність була невизначеною, за часів міжвоєнної Польщі вони переважно ставали поляками, переходили на польську мову. Проте польська мова використовувалася серед латинників не повсюдно. Невеликою була група греко-католиків з польською рідною мовою (між Сяном і Вислоком). Так звались також польські колоністи — польські селяни, вихідці з Польщі, що поселилися на продані їм польськими поміщиками землі.

у районі Дрогобича і Борислава. В Карпатах, а також у крайніх північних районах Західного Полісся з менш родючими землями, частка польського населення була значно нижчою — не перевищувала 10—20%.

У повоєнні роки кількість поляків на Україні сильно скоротилася — з 2295 тис. у 1931 р. (в сучасних межах) до 363 тис. у 1959 р. Відповідно зменшилася частка поляків — з 5,5% до 0,9% від усього населення — внаслідок масового вивезення в Сибір і в інші райони СРСР в 1939—1941 рр., втрат під час окупації та в результаті українсько-польських міжнаціональних конфліктів, обміну українсько-польським населенням у перші повоєнні роки. Ось деякі дані, що підтверджують це.

28 квітня 1936 р. Раднарком СРСР прийняв спеціальну постанову про переселення як «політично неблагонадійних» поляків з України в Казахстан. До першої групи депортованих з України було включено 35 820 поляків, серед них 23 334 дорослих; 35 735 з них було поселено в Алма-Атинській, Карагандинській, Кокчетавській, Північно-Казахстанській і Талди-Курганській областях. 29 грудня 1939 р. РНК СРСР прийняла постанову і затвердила «Положення про спецпоселення і трудове влаштування осадників, виселених із західних областей УРСР і БРСР». Постановою РНК СРСР від 10 квітня 1940 р. було затверджено інструкцію про виселення із Західної України і Західної Білорусії членів сімей поміщених у табори та в'язниці військовополонених, а також тюремників, жандармів, розвідників, колишніх поміщиків, фабрикантів і чиновників держапарату, біженців з районів колишньої Польщі і т.д. (цей перелік був зафіксований постановою РНК СРСР 2 березня 1940 р.). Йшлося, як зазначалося в постанові від 10 квітня, 1940 р., про переселення 22—25 тис. сімей. Серед 959,5 тис. переселених з початку 30-х років і до 1942 р. у східні райони СРСР із західних територій України і Білорусії було виселено 137,3 тис. польських

осадників і 76,3 тис. біженців (переважно поляків)*.

Згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР (завдяки клопотанню польського емігрантського уряду) від 17 серпня 1941 р. поляки звільнялися від спецпоселення і їм дозволялося вільно обирати територію проживання. За період до квітня 1944 р. значна частина поляків повернулася на Україну, переважно в східні області республіки (в Полтавську обл. — 1406 чол., Харківську — 1142, Кіровоградську — 1096, Сумську — 1077, Херсонську — 982, Чернігівську — 50, Запорізьку — 417 чол. Станом на 17 липня 1949 р. в таборах і тюрмах НКВС СРСР нараховувалося 25 047 польських громадян)**.

У наступні роки число поляків на Україні продовжувало зменшуватися за рахунок їх виїзду в Польщу. В 1970 р. їх чисельність скоротилася до 295 тис. (0,6% усього населення), в 1979 р. — до 258 тис. (0,5%), в 1989 р. — до 219 тис. (0,5%).

Поляки переважно розселені в західній частині республіки — на Житомирщині (69413 чол.; 31,7% всіх поляків), Хмельниччині (36693 чол.; 16,7%), Львівщині (26876 чол.; 12,3%), у Києві (10445 чол.; 4,8%), на Вінничині (8404 чол.; 3,8%), Донеччині (6897 чол.; 3,1%), Тернопільщині (6704 чол.; 3,1%), у Криму (6157 чол.; 2,8%), на Одещині (5458 чол.; 2,5%), Дніпропетровщині (5436 чол.; 2,5%), Київщині (без м. Києва; 5108 чол.; 2,3%), Чернівецьчині (4700 чол.; 2,1%), Луганщині (3739 чол.; 1,7%), Івано-Франківщині (3405 чол.; 1,6%), Харківщині (3407; 1,4%), Херсонщині (2830; 1,3%), Запоріжчині (2512; 1,2%). Головним ареалом розселення поляків на Україні є тепер Східна Волинь (Житомирська обл.) і Східне Поділля (Хмельницька і Вінницька обл.), де проживає їх понад 50%*.

* Бугай М. Ф. Назв. праця. С. 34—35.

** Там же. С. 37—38.

*** Національний склад населення України. Ч. I. С.

ВИСНОВКИ

У зв'язку з проголошенням суверенітету перед Україною постав цілий ряд нових економічних, гуманітарно-соціальних і політичних проблем, серед них налагодження і зміцнення зв'язків із українцями в діаспорі, широке залучення до цього громадсько-політичних і культурних організацій, урядових структур України, які живуть у діаспорі, повинні стати повноправними громадянами своєї Батьківщини, брати активну участь у політичному і культурному житті молодій незалежній Українській державі, мати змогу завжди повернутися до своєї історичної домівки. Україна, в свою чергу, має надавати всебічну допомогу українцям у задоволенні їх національно-культурних потреб, у здійсненні всебічних контактів з батьківщиною. Зв'язки України з діаспорою повинні бути значно розширені та переведені на постійну основу, вестись за єдиною скоординованою на державному рівні програмою.

Насамперед слід розширити мережу національно-культурних товариств, клубів, гуртків, об'єднань, фондів в усіх республіках, краях, областях, округах і містах колишнього СРСР, де є більш-менш чисельні та організовані українські громади. Названі структури мусять стати центрами українського національно-культурного відродження, їм слід надавати постійну допомогу в забезпеченні українськими газетами, журналами, книгами, кваліфікованими методичні поради і належну допомогу у вивченні української мови, літератури, історії та інших українських дисциплін.

Належне місце мусить зайняти організація українських шкіл, а в районах з обмеженою кількістю українців — недільних українських шкіл. Республіці слід зробити все для того, щоб забезпечити ці школи кваліфікованими кадрами, насамперед учителями української мови, сприяти виділенню необхідних шкільних приміщень тощо*. Українцям повинні бути створені в східній діаспорі такі умови для національно-культурного життя, як це зроблено для національно-культурного розвитку росіян у всіх республіках колишнього СРСР.

Особливої уваги заслуговує українське відродження в Росії — на українських землях, розміщених на пограниччі з республікою. Йдеться про південні райони Воронежської і Курської обл., про значну частину Білгородської, а також про більшість території Ростовської областей і Краснодарського краю, де, за переписом 1926 р., українці становили переважну більшість населення. Росія, проголосивши себе спадкоємцем колишнього СРСР, повинна б нести відповідальність за скоєний на переважно заселених українцями землях етноцид (чисельність українців на даних територіях, як уже зазначалося, зменшилася з 4 млн у 1926 р. до 0,5 млн чол. у 1989 р., або у 8 разів).

В умовах зростаючого суверенітету України увага її уряду, громадських організацій, всього народу до своїх братів у східній діаспорі, які піддаються неухильній деукраїнізації, повинна різко зростати. Назріла необхідність створення окремої урядової структури, яка б постійно займалась багатопланою актуальною проблемою зв'язків з українською діаспорою, допомогою в її національно-культурному розвитку.

* Що стосується відновлення української мови в діаспорі, насамперед на пограничних з Україною історичних українських землях (місцях компактного проживання українців), то успішно вирішити це питання можна тільки за умов підвищення престижності української мови на самій Україні, особливо в східних її областях. А вихід тут може бути один — строге дотримання досить демократичного на Україні закону про мови.

ЕВРОПЕЙСКАЯ ЧАСТЬ ГУЛАГА

I. Северо-Запад Европейской части СССР

1. Архангельск — концлагерь, создан в 1918 г. в связи с красным террором (Декрет СНК от 5.09.18). В 1922—23 гг. большинство заключенных переведено в СЛОН (см. п. 27). После Великой Отеч. войны лагерь опять переполняется.
2. Белбаллаг — строительство Беломоро-Балтийского канала им. И. В. Сталина (в 1956 г. имя Сталина снято). Управление — в посл. Медвежьегорске.
3. Беломорск — лагерь системы Белбаллага.
4. Боровичи — ЛП.
5. Волголаг — строительство Волго-Балтийского канала (1936—1941 гг.) и Рыбинского водохранилища.
6. Вологда — пересыльная тюрьма на пути в Архангельск и Соловки; лагерь Кирилло-Белозерск.
7. Волхов.
8. Вытегра.
9. Камурлаг — Карело-Мурманские лагеря, управление в пос. Кемь.
10. Кандалакша.
11. Каргополь.
12. Кола.
13. Кулой.
14. Ленинград. «Кресты» — расстрельная тюрьма, захоронения в Левашово близ Ленинграда.
15. Медвежьегорсклаг.
16. Мончегорск.
17. Нымце — ЛП.
18. Онегалог — управление в пос. Плесецк.
19. Петрозаводск.
20. Петроминск — концлагерь (см. 1).
21. Свирьлаг — управление в пос. Свирьстрой.
22. Севднлаг — управление в пос. Вельск.
23. Севднлаг — строительство ж/д Коноша—Котлас.
24. Сегежа — ЛП.
25. Силламдяэ — ЛП.
26. СКИТЛ — Соловецко-Кемский исправительно-трудовой лагерь.
27. СЛОН — Соловецкий лагерь особого назначения. Первыми заключенными были эсеры (1918 г.), в 1922—

* Столица. 1991. № 16. С. 34—37. З цього журналу зазначено і рис. 1 (с. 32, 33).

23 гг. — пополнение из Архангельска, Петроинска, Холмогор.

28. Сорок-Сбозренский лагерь — строительство ж/д Кандалакша—Кучерва.

29. Сортавала — ЛП.

30. Стройка 511.

31. Тихвин — ЛП.

32. Холмогоры — концлагерь (см. 1).

33. Остров Франца-Иосифа — ЛП**.

34. Ягриллаг — управление в Северодвинске.

II. Средняя полоса Европейской части СССР

1. Автодорлаг — строительство шоссе Минск-Москва. Места расстрела близ Минска (Куропаты).

2. Владимир — политизолятор, ТОН; до 1955 г. здесь сидели иностранцы, в т. ч. Янош Кадар, Рауль Валленберг и др. С конца 50-х гг. — одна из тюрем с самым строгим режимом для особо опасных «рецидивистов» (например, В. Буковский, А. Марченко).

3. Вязьма.

4. Вятлаг (см. разд. IV—24).

5. Горький.

6. Дмитров — управление Дмитровлага, строительство во канала Москва—Волга (около 0,5 млн заключенных).

7. Дубровлаг — спецлаг, управление в пос. Явас.

8. Елабуга (см. разд. IV—25).

9. Иваново — управление Ивановлага.

10. Ижевск (см. разд. IV—27).

11. Катынь — здесь в 1940 г. были убиты 4143 интернированных польских офицера; 50 лет спустя наше правительство признало, что это дело рук НКВД.

12. Казань — ТОН, психтюрьма.

13. Кашин.

14. Клишилаг — управление лагерей.

15. Козельск — один из спецлагерей, где содержались польские офицеры; позже часть из них была расстреляна в Катыни.

16. Кострома.

17. Куйбышев.

18. Моршанск**.

19. Москва — управление Мосстройлага; Лефортовская ТОН; Внутренняя тюрьма НКВД (Лубянка), Бутырская тюрьма и др. В Москве установлено 10 мест тайных захоронений жертв репрессий 30—40-х гг.: Донское, Ваганьковское и Калитниковское, Рогожское, Гольяновское кладбища, холмы близ Новоспасского монастыря и ст. «Левобережная». Только в пос. Бутово захоронено свыше 200 тыс. человек (газ. «Известия» от 20.02.91).

20. Новомосковск.

21. Пенза.

22. Потьма — управление Потьлага.

23. Псков.

24. Рыбинск — управление Рыбинлага.

25. Ростов.

26. Саранск.

27. Селигер — управление Селигерлага, спецлаг для польских офицеров, часть которых позже была расстреляна в Катыни; ракетная «шарашка» (работали немецкие специалисты).

28. Смоленск.

29. Советск.

30. Стародуб.

31. Суздаль — политизолятор (центр), управление Суздальлага (строительство канала Москва—Волга).

32. Сызрань.

33. Тамбов.

34. Темниковские лагеря — лагуправление в пос. Явас.

35. Тетюши.

36. Тула.

37. Углич — политизолятор (центр), с конца 1950-х гг. колония особого режима.

38. Ульяновск.

39. Унжлаг — управление в г. Сухобельске; лесоповал и лесосплав.

40. Ховрино.

41. Ярославль — ТОН, специзолятор; с 1960-х гг. — тюрьма общ. режима; около 2000 заключенных.

42. Юхнов — спецлаг, где содержались интернированные польские офицеры, позже расстрелянные в Катыни.

43. Орел — Орловский центр-политизолятор (здесь в 1941 г. было расстреляно несколько сотен политзаключенных, гл. обр. бывших эсеров (М. Спиридонова и др.).

С 1960-х гг. — психтюрьма.

44. Липецк — ТОН.

45. Каунас, 1940—41 г. — расстрелы. Депортации в 1941, 1949 гг.

46. Вильнюс, 1940—41 гг. — расстрелы. Депортации в 1941, 1949 гг.

47. Рига, 1940—41 гг. — расстрелы. Депортации в 1941, 1949 гг.

48. Тарту, 1941 г. — расстрелы. Депортации в 1941, 1949 гг.

49. Болгое — этап.

50. Курск — расстрелы и место захоронения (30-е годы, юго-зап. окраина (см. газ. «Известия», 9.12.90)).

III. Юг Европейской части СССР (данные по Украине очень неполные).

1. Винница — в местной тюрьме летом 1941 г. расстреляны сотни заключенных.

2. Днепропетровск**.

3. Запорожье — лагуправление.

4. Каменец-Подольский — в местной тюрьме, прямо в камерах. летом 1941 г. расстреляны сотни заключенных.

5. Киев — в Броварах (на северо-запад от Киева) захоронения жертв массовых расстрелов 1936—1941 гг. приписывавшихся прежде немецко-фашистским карателям.

6. Львов — массовые расстрелы заключенных в местных тюрьмах летом 1941 г.

7. Никополь**.

8. Ростов-на-Дону — лагуправление.

9. Старобельск — спецлагерь для интернированных польских офицеров, позже расстрелянных в Катыни.

10. Сумы**.

11. Темрюк**.

12. Умань**.

13. Харьков — в лесопарке на месте захоронения жертв массовых расстрелов 1936—1941 гг. ныне стоит пансионат КГБ (см. газету «Свобода» № 6, 1990).

14. Новочеркасск** — ТОН.

15. Ивано-Франковск** — ТОН. Массовые расстрелы.

16. Одесса — ТОН № 1.

17. Донецк (б. Сталино) — расстрелы и место захоронения (30-е гг., Рутченское поле — см. газ. «Правда», 4.07.89).

18. Луганск (б. Ворошиловград) — расстрелы и места захоронения (30-е годы, окраина «Сучья балка» и парк «Дружбы народов». См.: «Известия», 21.03.90; «Правда», 28.09.90).

19. Дрогобыч — расстрелы в тюрьме НКВД (см. газ. «Известия», 23.09.90).

Массовые захоронения во дворе тюрьмы (ныне учебный корпус пединститута).

IV. Урал

1. Абезь, пос. — управление лагерей Абезь-Интлага. Предположительно заключенных использовали на строительстве ж/д Печора—Воркута.

2. Вожаель, пос. — управление лагерей Вожаельлаг.

3. Усть-Вымлаг.

4. Воркутпечлаг.

5. Печоржелдорлаг.

6. Воркутлаг — заключенных использовали на угольных шахтах и в строительстве. Лагпункты Воркутлага: пос. — шахта Аяч-Яга; пос. Воргашор; г. Воркута (семь ЛП, заключенных использовали на строительстве), шахта Воркутинская; ДОЗ (ЛП на окраине Воркуты), пос. Заполярный (три ЛП); шахта Заполярная (два ЛП); пос. Заречный (вблизи Воркуты), пос. Кирпичный, шахта Комсомольская; пос. Комсомольский; пос. Мульда (два ЛП), Новый квартал (два ЛП на окраине пос. Комсомольского), пос. Октябрьский; шахта Октябрьская (ЛП на окраине пос. Воргашор), шахта Промышленная; пос. Промышленный; Рудник микрорайон-ЛП в Воркуте, шахта Се-

верная; пос. Северный; Строительный (ЛП на окраине пос. Воргашор), Тундровый (ЛП на окраине Воркуты), ТЭЦ-1 (ЛП в Воркуте); ТЭЦ-2 (ЛП вблизи пос. Северного), пос. Цемзаводский; шахта Центральная; пос. — шахта Юр-Шор (два ЛП); шахта Южная.

7. Речлаг — спецлагерь* по данным ж-ла ЭКО, № 10, 1990, Речлаг существовал на самой Воркуте, состоял из лаготделений (не менее 9-ти) и отдельных ОЛП при шахтах (не менее сорока). Численность заключенных (единовременная) — около 60 тыс. человек.

8. Инталаг — заключенных использовали на шахтах (лесоповале?).

9. Минлаг — спецлагерь*. По данным ж-ла ЭКО, № 10, 1990, — Минеральный, собирательное название 5 комбинатов — Норильск, Воркута, Инта, Ухта и Апатинны (Хибинны).

10. Нарьян-Мар**.

11. Печорлаг — лагеря Печорского угольного бассейна.

12. Новая Земля — спецлагерь*.

13. Севудальлаг*.

14. Ухтасанлаг*.

15. Ухтижмлаг — заключенных использовали на лесоповале.

16. Сыктывкар — ЛП.

17. Ухтпечлаг — заключенных использовали на строительстве ж/д Ухта-Печора.

18. Котлаг — заключенных использовали на лесоповале.

19. Севжелдорлаг — строительство жел. дор.

20. Аша — ЛП.

21. Верхнеуральск — ЛП; политизолятор.

22. Верхний Уфалей — ЛП.

23. Вишерлаг — на р. Вишера.

24. Вятлаг — управление лагерей в г. Кирове, пересыльная тюрьма, лесоповал.

25. Елабуга — ЛП.

26. Ивдельлаг — шахты.

27. Ижевск — ЛП, строительство и лесоповал.

28. Кизел — ЛП.

29. Копейск — ЛП, шахты и строительство.

30. Красногурьинск — ЛП.

31. Красноуральск — ЛП.

32. Кунгур — ЛП.

33. Магнитогорск — ЛП, строительство.

34. Миасс — ЛП, строительство и химзаводы.

35. Нижний Тагил — строительство.

36. Нырблаг.

37. Орск — ЛП, шахты и строительство.

38. Пермлаг.

39. Стерлитамак — ЛП, строительство.

40. Салават — ЛП, строительство.

41. Свердловск — ЛП, строительство.

42. Североуральск — ЛП.

43. Соликамск — шахты, строительство.
44. Усолье — шахты.
45. Уральск (см. разд. V-27).
46. Уфа — ЛП, строительство и химзаводы.
47. Челябинск — ЛП, строительство, хим. и металлургич. заводы, спецлагерь и спецкомендатура для советских немцев, политизолятор; близ города в шахтах «Золотой горы» («Золотой лог?») — места расстрелов и захоронений в 30-е гг. (порядка 100 тыс. чел. — см. газ. «Правда» от 21.09.89).
48. Каменск-Уральский — ЛП, хим. и металлургич. заводы, строительство.
49. Вайгач, остров — ЛП.

V. Казахстан и Средняя Азия

1. Актюбинск — ЛП, строительство, химзавод.
2. АЛЖИР — акмолинский лагерь жен изменников Родины, вблизи нынешнего Целинограда.
3. Алма-Ата — ЛП**, строительство, политизолятор.
4. Андижан — ЛП**, строительство.
5. Ашхабад — ЛП**, цементные карьеры, ТОН.
6. Балхашлаг — управление лагерей в г. Балхаш*, медные рудники, строительство; места расстрелов.
7. Джамбул — ЛП, добыча гипса, цемента.
8. Джекказганлаг — марганцевые и медные рудники, строительство, металлургический комбинат.
9. Иргиз — ЛП.
10. Казалинск — ЛП, кирпичный завод.
11. Камышлаг — спецлагерь: все спецлагеря образованы в 1948 г. специально для политзаключенных, отличались особо жестким режимом — работа без оплаты и выходных, в нерабочее время содержание в зарешеченных бараках под замком, на одежде нашиты номера, переписка ограничена двумя письмами в год.
12. Карлаг — управление лагеря в пос. Долинка, добыча угля, цветных металлов, сельхозработы, создан в 1932 (1930?) году.
13. Кингир — ЛП спецлага*, восстание в 1954 г.
14. Кызыл-Орда — ЛП**.
15. Кокчетав — ЛП.
16. Красноводск — ЛП, строительство, химзавод.
17. Курган-Тюбе — ЛП**.
18. Кустанай — ЛП**.
19. Ленинабад — ЛП, строительство канала.
20. Луглаг — спецлагерь*.
21. Песчанлаг — спецлагерь, марганцевые и медные рудники, горнометаллургич. комбинат.
22. Петропавловск — ЛП*, этап.
23. Семипалатинск — ЛП.
24. Спецлаг — спецлагерь*, горно-металлургич. комбинат, управление в Джекказгане. Восстание в этом ла-

гере описано Н. И. Солженицыным в сценарии «Знают истину танки!» («Дружба народов», № 11, 1989).

25. Ташкент — ЛП**, ТОН.
26. Туркестан — ЛП.
27. Уральск — ЛП.
28. Усть-Каменогорск — ЛП, шахты свинцово-цинковых, полиметаллических руд, строительство горно-металлургических комбинатов, работа на них.
29. Фергана — ЛП, строительство, химич. и цементный заводы, жел.-бетон. изделия.
30. Фрунзе — ЛП**.
31. Чарджоу — ЛП**.
32. Чимкент — ЛП**.
33. Экибастуз — ЛП, угольные разрезы, волотодобыча, строительство.
34. Ташауз — места расстрелов и захоронений (см. газ. «Известия», 14.12. 89).

АЗИАТСКАЯ ЧАСТЬ ГУЛАГА

VI. Западная Сибирь

1. Алтай — лагерь на границе Омской обл. и Казахской ССР*.
2. Асино, пос. — Томско-Асинское управление лагерей.
3. Березово** — лагерь, предположительно — в низовьях р. Оби.
4. Омлаг — лагерь примерно в 5 км вверх по р. Иртыш от Омска.
5. Омск — управление лагерей.
6. Салехард, пос. — лагерь**.
7. Стройка 501 — строительство ж/д Салехард—Игарка. Дорога не построена — «Мертвая дорога».
8. Тавда — лагерь, предназначен для повала и сплава леса. Дно нижнего течения р. Тавды покрыто затопившей древесиной (по данным 1964 г.).
9. Тайга — лагерь. Кемеровская обл.
10. Тобольск — лагерь. Политизолятор.
11. Тура — лагерь*. (Нижняя Тунгуска? Свердловская обл. — Богословлаг; Туринские рудники?).
12. Дзержинский, пос. — лагерь. Новосибирская обл., Искитимский р-н.
13. Колпашево, пос. — лагерь: При ликвидации лагеря заключенных расстреляли. Расстрелы проводились в овраге, примыкавшем к берегу р. Оби. — См. публикации в газ. «Молодость Сибири» (29.04.89) и «Правда» (11.05.89).
14. Колывань, пос. — женский лагерь.
15. Кривошековские лагеря № 5, 6, 7 — использовались для строительства левобережной части Новосибирска.

16. Куета — лагерь, примерно в 5 км западнее Барнаула. Пересыльный пункт.

17. Ложок, пос. — ОЛП № 4. Новосибирская обл., Искитимский р-н.

18. Нарым — место ссылки кулаков Западносибирского края (Томской, Новосибирской и Кемеровской обл. и Алтайского края), за период 1930—33 гг.

19. Остров — на р. Оби около пос. Александровское. На этом острове находится очень много костей человеческих. Местные жители называют его островом смерти. Из разговоров предполагается, что поздней осенью (год не установлен) была завезена полная баржа совершенно немощных людей, которые в одну зиму скончались.

20. Пихтовка, пос. — лагерь на севере Новосибирской обл.

21. Саплаг — лагерь, Новосибирск, обл., Искитимский р-н.

22. Томсклаг — лагерь жен врагов народа; близ Томска и в центре города — массовые захоронения — место гибели известного поэта Н. Клюева (см. газ. «Наука в Сибири», 17.11.89).

23. Бекет — лагерь.

24. Воскресенка — лагерь.

25. Горношорские лагеря — строительство ж/д станции Таштагол Кемеровской обл.

26. Кемерлаг — ИТЛ в Кемерово, использован на строительстве химкомбината.

27. Кольгон — лагерь-высел. Для заключенных были и спец. выселки, где они могли работать без конвоя — «расковойка».

28. Котовский женский лагерь. Совместное содержание политических и уголовников.

29. Кузнецлаг — лагерь использован для строительства металлургич. комбината в г. Сталине (ныне Новокузнецк).

30. Майск-1, Майск-2 — лагеря.

31. Маринск — Сибирское управление лагерей особого назначения (СИБУЛОН). В этом управлении был ИТЛ для инвалидов.

32. Нововановка — лагерь.

33. Новый свет — лагерь.

34. Прокопьевск — места расстрелов.

35. Сосновка — места расстрелов.

36. Спасск, пос. — лагерь золоторудного прииска.

37. Сталинск (ныне Новокузнецк) — трудовая колония «Жизнь и труд».

38. Тяскуль, пос. — места расстрелов.

39. Чумай — места расстрелов.

40. Южкузбаслаг — управление лагерей в Сталинске.

41. Юрга — пересыльный лагерь, места расстрелов.

42. Ягуновка, пос. — места расстрелов.

43. Яялаг — женский ИТЛ. Использован на лесоза-

готовительных работах. Существовал уже в 1931 г. Управление размещалось в г. Яя.

44. Яя — управление лагерей, Кемеровская обл.

45. Аламбай, пос. — лагерь, Алтайский край.

46. Боровлянка (или Сосновка), пос. — лагерь, Алтайский край.

47. Кызыл-Озек — пересыльный лагерь, размещался в бывшем женском монастыре в Горно-Алтайске.

48. Письяново, пос. — лагерь, Алтайский край.

49. Сектелет — лагерь на р. Белая, Алтайский край*.

50. Чудиновка, пос. — лагерь образован еще в 1931—

33 гг. Новосибирская обл.

51. Тюмень — лагерь.

VII. Восточная Сибирь

1. Абакан — множество ЛП, шахты, лесоповал.

2. Ангарлаг — управление лагерей в г. Братске.

3. Богучаны — ЛП, лесоповал.

4. Бодайбо — система ЛП, приписки, лесоповал.

5. Братсклаг.

6. Букачача — ЛП, шахта.

7. Горлаг — спецлаг (система спецлагерей создана в 1948 г.), более 20 ЛП. Управление в Норильске. Шахты, рудники, строительство и обслуживание города, аэропорта и железной дороги.

8. Джида — ЛП, лесоповал, рудники.

9. Диксон — ЛП.

10. Заярск — ЛП, лесоповал, рудники.

11. Игарка — ЛП, лесоповал, лесобиржа.

12. Иркутлаг — управление лагерей.

13. Канск — ЛП, строительство и обслуживание нефтепровода.

14. Контакт — лагерь на севере Таймыра*.

15. Краслаг — ЛП обозначались буквами «Л», «М», «П» и т.д. Основной контингент — латыши (18 тыс.).

депортированы в 1940, 1945—50—53 гг. Подземные ка- торжные работы.

16. Кызыл — ЛП, шахты.

17. Минусинск — ЛП сельское хозяйство (?), золо- то (?).

18. Нориллаг — создан в конце 30-х гг. Строи- тельство города, поселков, аэропорта, ж/д, заводов; горно- металлургич. комбинат (начальник лаг, управления — зам. дир. комбината).

19. Озерлаг — спецлагерь, управление в Тайшете (?), лесоповал.

20. Подкаменная Тунгуска — ЛП, прииск (?)*.

21. Решоты — ЛП*.

22. Рыбаклаг — лагеря на севере Таймыра*.

23. Таймыр — ЛП вблизи оз. Таймыр*.

24. Тайшетлаг — начало западной системы БАМлага.

25. Туруханск — ЛП, лесоповал (?).

26. Улан-Удэ — ЛП, строительство, деревокомбинат (?).
27. Устье Енисея — ЛП (?).
28. Черемново — лагеря в системе БАМлага*.
29. Чита — пересыльный лагерь; временные ОЛП от лагеря в Находке — для обслуживания и ремонта ж/д.

VIII. Якутия

Все отмеченные ниже пункты не отдельные поселения, а целые «созвездия» лагерей, лагпунктов и «командировок».

1. Алданстрой.
2. Биндакит.
3. Верхоянск.
4. Вилюйск.
5. Витим.
6. Жиганск.
7. Зыранка.
8. Индигирское*.
9. Кюсюр.
10. Нордвик.
11. Олекминск.
12. Тикси.
13. Усть-Миль.
14. Якутск.
15. Янское.

IX. Южная часть Дальнего Востока

1. Амурлаг — строительство в Комсомольске-на-Амуре.
2. Бамлаг — строительство БАМа от Тайшета до Ванино (?), управление в г. Свободный.
3. Биробиджан — ЛП, строительство шосс. дорог.
4. Благовещенск — ЛП, строительство, ТОН.
5. Буржeldорлаг — лагеря по р. Бурей, управление на ст. Известковая, ДВЖД.
6. Ванино — управление Нижамурлага, строительство ж/д Комсомольск-на-Амуре—Ванино (советские заключенные и японские военнопленные).
7. Владивосток — пересыльные лагеря, формирование этапов на Колыму и Чукотку. Временами заключенных скапливалось так много, что они сутками стояли на портовых площадях вплотную друг к другу. Перевозили их кораблями «Дальстрой», «Джурма», «Новострой», «Ногин», «Чукотка», «Индигирка». Близ Владивостока в лаг. карантине в р-не Второй Речки место гибели О. Мандельштама (30.12.38).
8. Златоустовсклаг (Селемуджинский р-н) — золотодобыча.

9. Известковая — управление Буржeldорлага и Нижамурлага (?).
10. Комсомольск-на-Амуре — управление Амурлага, ЛП Нижамурлага.
11. Магдагачи — ЛП.
12. Огоджлаг (Селемуджинский р-н) — золотодобыча.
13. Оха-Пильтуулаг — строительство дороги на Сахалине.
14. Оха-Победино — ЛП Оха-Пильтуулага.
15. Приморлаг*.
16. Раздольная — ЛП, обслуживание складов.
17. Сагурлаг (Селемуджинский р-н) — золотодобыча (?).
18. Сретенск — управление лагерей, рудники, полиметаллы (?).
19. Стройка № 506 — тоннель мыс Лазарева — о. Сахалин (не завершен и затоплен).
20. Сучанлаг — управление в г. Партизанске.
21. Токурлаг (Селемуджинский р-н) — золотодобыча (?).
22. Удон — ЛП.
23. Ургал — ЛП, угольные шахты.
24. Уссурйск — ЛП.
25. Хабаровск — ЛП.

X. Дальстрой (Колыма, Чукотка, Якутия)

1. Магадан — резиденция Управления северо-восточных исправительно-трудовых лагерей (УСВИТЛ, Севвостлаг). Управлению подчинялись 11 лаготделений: Южное, Юго-Западное, Северное, Западное, Чай-Урьинское, Индигирское, Тенькинское, Омсучанское, Чайун-Чукотское, Чукотстройлаг, Янское и спецлагерь — Берлаг. Далее список лагерей представлен в порядке их размещения вдоль Колымской трассы Магадан—Оротукан—Дебин—Ягодное—Суоуман—Адыгалах—Орто—Балаган и вдоль других дорог и рек.

ЮЖНОЕ ЛАГОТДЕЛЕНИЕ

2. Оротукан — лагуправление, женский пересыльный лагерь.
- 3—43. Атка (женский лагерь, мужская переосылка), Хета, Мзкит, Днепровский, Береклаг, Арарат, Талая — ЛП, Купка — женский лагерь, Красная Речка — ЛП, Стрелка — женский лагерь, Гербо, Экспедиционный, Нербушка, Горный, Загадка, Книжал, Верх-Таежный — ЛП, Андешка — женский лагерь, Радужный, Вертинская, Среднекан, Становая, Геологический, Борискин, Усть-Среднекан, Котел, Золотистый, Ниж. Золотистый, Разведчик, Спорное, им. 11 пятiletки, Ударник, Ниж. и Верх. Ударник, безымянные ЛП.

ЮГО-ЗАПАДНОЕ ЛАГОТДЕЛЕНИЕ

44. Сеймчан — управление, ЛП.
45—50. Искра, Эльген, им. III пятилетки, Лазо, Чапаева, Балыгычан — ЛП по р. Сеймчан и Балыгычан.

СЕВЕРНОЕ ЛАГОТДЕЛЕНИЕ

51. Ягодное — управление, ЛП.
52—82. Дебин (женский и детский лагеря, мужская пересылка), Майоры — ЛП, Эльген (женский и детский лагеря), Мылга, Таскан — женский лагерь, Туманный, Длкий, им. Горького, Замечательная, Глубокий, Беличье, Ключная, Хатынахский, им. 8 Марта, Штурмовой, Верх и Ср. Штурмовой, Челюскин, им. Водопьянова, Нижний Хатынах, Лесная, Ниж. Бурхала, Бурхала — лагункты, Джелгала (мужской лагерь, женская пересылка), Перевальная, Верх. Дебинск — ЛП, два безымянных ЛП.

ЗАПАДНОЕ ЛАГОТДЕЛЕНИЕ

83. Сусуман, лев. берег р. Берелех — управление, прав. берег — ЛП.
84—119. Лукин, Куранах, Суровая, Берелех, Бурталинский, Топкин, Скрытый, Мальдях, Стахановец, Ударник, Светлый, Буйдычанский, Надежда, Теплый, Сусмачан, Биликан, Кадыкчан (ныне Мянунджа), Аркагада, Арзо, Кондр-Дья, Мирская, Грязный, им. 25 Октября, Почтовая, Худжах, Аммональная, Трубая, Тамгелен, Дальний, Озерный, Орлиная, Делянكير, Лузовая, Спокойная — ЛП, плюс несколько безымянных ЛП.

ЧАЙ-УРЬИНСКОЕ ЛАГОТДЕЛЕНИЕ

120. Нексикан — управление, ЛП.
121—142. Челбанский, Дорожная, им. Фрунзе, Инвалидная, Чай-Урьинский, им. Чкалова, Большевик, Комсомолец, Октябрьский, Дочикалах, Тухайнка, Амгый, Адылаган, Аян-Юряхский, Курбиялах, Куранах-Ола, Курбиялах, Санга-Куель, Кач-Тух, им. Сталина.

ИНДИГИРСКОЕ ЛАГОТДЕЛЕНИЕ ТЕНЬКИНСКОЕ ЛАГОТДЕЛЕНИЕ

143. Усть-Нера — управление.
144. Усть-Омчуг — управление.
145—181. Хасын-Узоль — ЛП, Палатка — женский и Детрин, Сакга-Толон, Ветренный, Бутыгычан, Горняк, Кармен, им. Чапаева, Таганка, Эрика, Бурганы, Дусканыя, Колымский, Старый Оротук, Клин, Игуменовский, Махопан, им. Буденного, им. Гастелло, им. Тимошенко, им. Ворошилова, им. Берия (два лагеря), Дегдекам, Гвардеец, Нерючи, Хениканджа, Аргаюряхский, им. М. Расковой, Хачалыча — ЛП.

ОМСУКЧАНСКОЕ ЛАГОТДЕЛЕНИЕ

182. Омсукчан — управление.
183—185. Галнный — женский лагерь, Индустриальный, Хатарен — ЛП.

ЧАЙУН — ЧУКОТСКОЕ ЛАГОТДЕЛЕНИЕ

186. Певек — управление.

ЧУКОСТРОИЛАГ

- (Строительство дороги на север от Эгвекинота к Оловянным рудникам силами бывших советских военнопленных, узников немецких лагерей).
187. Эгвенкилот — управление.

ЯНСКОЕ ЛАГОТДЕЛЕНИЕ

188. Депутатский — управление.

БЕРЛАГ (спецлагерь)

189. Пестрая Дресва (залив) — управление.
190. Мянунджаг — лагерь для политзаключенных.

ЛАГЕРЯ ВНЕ ОТДЕЛЕНИЙ

- 191—203. Балаганное, Беллаг, Беринг*, Врангель*, Колымлаг*, Красноармейский, Магаданлаг (множество ЛП в Магадане), Нов. Хейджан, Синегорье (строительство Колым-ГЭС), Среднеколымск*, Тахтоямск, Толон, Яна.

ПРИМЕЧАНИЕ:

- * — местонахождение неизвестно
** — сведения недостоверны
ИТЛ — исправительно-трудовой лагерь
ЛП — лагерный пункт
ОЛП — отдельный лагерный пункт
ТОН — тюрьма особого назначения

ЗМІСТ

пае

ВСТУП
ЕМІГРАЦІЯ З УКРАЇНИ
РОЗМІЩЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ

пері
лаге
кий,
Клк
и С
Хат
Дже
валі

Українці в Росії	3
Центрально-Чорноземний район	4
Слобідська Україна	6
Північний Кавказ	7
Кубань	7
Поволжя	8
Урал	8
Сибір	9
Далекий Схід	9
Зелений Клин	10
Північ Європейської Росії	10
Центр Європейської Росії	10
Українці в інших республіках	10
Молдавія	10
Білорусія	11
Прибалтика	11
Закавказзя	11
Казахстан	12
Середня Азія	12

прає
линс
ник,
чан,
зо,
това
ний,
— J

УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ВІД-
РОДЖЕННЯ

ДІАСПОРА НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН

Кримські татари	13
Німці	13
Поляки	13
ВИСНОВКИ	15
ДОДАТОК	15

120.
121—
ная,
лец,
лага
лах,

Науково-популярне видання
ЗАСТАВНИЙ Федір Дмитрович

СХІДНА
УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРА

Художній редактор Р. А. Гимон
Технічний редактор С. Д. Довба
Коректор Н. Я. Цьмух

143.
144.
145—
Детри
Карм
ня,
Махо
им. В
деєц,
ковой

Здано до складання 16.05.92. Підп. до друку 21.07.92. Формат 84x90/32. Папір друк. Літ. гарн. Вис. друк. Умов. друку арк. 7,7. Умовн. фарбо-відб. 8,22. Обл.-вид. арк. 8,3. Тираж 5000 прим. Вид. № 34. Зам. № 1218.

Видавництво «Світ» при Львівському держуніверситеті
290000 Львів, вул. Університетська, 1
Жовківська книжкова друкарня
293310 Жовква, вул. Василянська, 8